ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 49

2

APRILIE – IUNIE

1998

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În țară, revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 90 08, Tel./Fax 401-410 39 83; 401-410 34 48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 3-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 618 51 03; 222 41 26, București; ORION PRESS IMPEX 2000, P.O. Box 77-19, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38, București 3 România.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, București, tel. 659 71 52, fax 401-650 34 10.
Normele de redactare a manuscriselor și lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3-4, p. 343-370.

APARE DE 4 ORI PE AN

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C. P. 5-42,
Tel. 410 38 46; 410 32 00/2107, 2119
Fax 410 39 83, 410 34 48
76117 București

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 49 **Nr. 2** **aprilie–iunie 1998**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 49 | Nº 2 | Avril–Juin 1998

SOMMAIRE

CINCI ANI DE CÂND NE-A PĂRĂSIT RADU POPA

La împlinirea a cinci ani de la dispariția dr. Radu Popa († 13 feb. 1993), din inițiativa d-lui Ion Motzoi-Chicideanu şi a dr. Radu Harhoiu, Sectorul de arheologie medievală a organizat, în cadrul Institutului de Arheologie „V. Pârvan", în zilele de 26-27 februarie 1998, o sesiune comemorativă de comunicări ştiinţifice. Au fost invitaţi să participe cu contribuţii ştiinţifice colegii din Sectorul de arheologie medievală al Institutului de Arheologie „V. Pârvan", foştii colaboratori, doctoranzi şi studenţi, de la instituţiile din Bucureşti şi provincie, cu care regretatul Radu Popa a avut legături strânse în timpul prodigioasei sale activităţi.

Cu excepţia unei singure comunicări, referitoare la preistoria Maramureşului, toate celclalte au tratat o tematică legată de evul mediu. Subiectele de arheologie medievală au cuprins un interval cronologic din sec. VIII–IX până în sec. XVI–XVII, iar din punct de vedere geografic au acoperit aproape toate zonele în care Radu Popa şi-a desfăşurat activitatea. Sesiunea s-a bucurat de o largă audienţă, pe măsura dimensiunii personalităţii lui Radu Popa, la lucrări participând numeroşi arheologi, istorici, arhitecţi, istorici de artă, studenţi şi masteranzi ai facultăţilor de istorie şi istoria artei, atât din Bucureşti, cât şi din provincie.

Lucrările sesiunii au fost deschise prin cuvintele introductive ale dr. Alexandru Suceveanu, director adjunct al Institutului de Arheologie „V. Pârvan", şi dr. Radu Harhoiu, în calitate de conducător al Sectorului de arheologie medievală, organizator şi moderator al sesiunii. Au urmat apoi comunicările ştiinţifice, grupate într-o ordine care a încercat să ţină seama de cronologia subiectelor şi de zonele geografice abordate.

Prezentăm în continuare programul integral al sesiunii.

Joi 26. 02. 1998

1. **Alexandru Suceveanu** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti) – *Cinci ani de când ne-a părăsit Radu Popa.*
2. **Radu Harhoiu** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti) – *Cuvânt introductiv.*
3. **Gheorghe Baltag** (Muzeul Orăşenesc, Sighişoara) – *Noi elemente inedite în cultura materială a secolelor VIII–IX din Transilvania. Aşezarea de la Albeşti.*

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 131–134

4. **Zeno K. Pinter** (Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu) – *Piese de armament şi echipament militar de provenienţă carolingiană din valea Mureşului.*
5. **Adrian A. Rusu** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca) – *Câteva direcţii de evoluţie a arheologiei medievale din Transilvania după momentul Radu Popa.*
6. **Petre Munteanu Beşliu** (Muzeul Brukenthal, Sibiu), **Thomas Nägler** (Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu) – *Fortificaţii la marginea regatului maghiar. Cetatea medievală de la Răşinari (jud. Sibiu).*
7. **Marius Diaconescu** (Muzeul Judeţean, Satu Mare) – *Drăgoşeştii.*
8. **Carol Kacsó** (Muzeul Judeţean, Baia Mare) – *Date noi cu privire la preistoria Maramureşului.*
9. **Paraschiva-Victoria Batariuc** (Muzeul Bucovinei, Suceava) – *Cahle cu reprezentări de cavaleri, din secolele XVI–XVII, descoperite în Moldova.*
10. **Ecaterina Cincheza Buculei** (Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”, Bucureşti) – *Sensul funerar al programelor iconografice din gropniţele moldoveneşti (sec. XVI).*

Vineri 27. 02. 1998

1. **Suzana More Heitel** (Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”, Bucureşti) – *Cercetarea arheologică a fostei „abaţii” de la Pâncota (jud. Arad).*
2. **Viorel Achim** (Institutul de Istoric „N. Iorga”, Bucureşti) – *Stăpânirile cneziale în Banat. Problema cotelor patrimoniale.*
3. **Dan Căpăţână** (Muzeul Militar Naţional, Bucureşti) – *Cercetările arheologice de la cetatea din Făget, jud. Timiş (1990–1997).*
4. **Radu Popa, Ion Motzoi-Chicideanu** (Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, Bucureşti) – *Biserica din Gurasada (jud. Hunedoara). Cercetări inedite din anii 1984–1985.*
5. **Luminiţa Dumitriu** (Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti) – *Biserica Sf. Nicolae de la Bârzău (jud. Hunedoara).*
6. **Petre Diaconu** (Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, Bucureşti) – *Semnificaţia creştină a reprezentărilor de picioare pe monumentele medievale.*
7. **Daniela Marcu** (Home Trade S.R.L., Braşov) – *Biserica reformată de la Daia, jud. Harghita. Cercetări arheologice.*
8. **Adrian Ioniţă** (Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, Bucureşti) – *Cercetările arheologice de la Feldioara (jud. Braşov).*
9. **Antal Lukács** (Universitatea Bucureşti) – *Tezaurul de la Streza–Cârţişoara (jud. Sibiu).*
10. **Sergiu Iosipescu** (Muzeul Militar Naţional, Bucureşti) – *Cercetările arheologice de la Cetatea Chioarului (jud. Baia Mare).*
11. **Gheorghe I. Cantacuzino** (Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, Bucureşti) – *Consideraţii privind necropola din jurul bisericii vechii curţi domneşti din Câmpulung.*

Publicăm în acest număr manuscrisele aduse la redacţie până la 1 iunie 1998.

CUVÂNT ÎNAINTE

de ALEXANDRU SUCEVEANU

Un gând de recunoştinţă se îndreaptă, pe rând, spre Ion Chicideanu, cel care a avut ideea organizării acestei manifestări, spre Radu Harhoiu, care, în calitate de şef al Sectorului de arheologie medievală, a organizat-o şi, în fine, dar desigur nu în ultimul rând, spre Adrian Ioniţă, cel care a asigurat suportul tehnic al acesteia, facilitând totodată publicarea comunicărilor prezentate la respectiva reuniune.

Îmi aduc aminte, cu nostalgie, de o scenă petrecută în 1963, la scurtă vreme după venirea sa în Institut. Ieşeam împreună de la o comunicare ţinută de directorul de atunci al Institutului, Emil Condurachi, care îşi exprimase unele îndoieli privind utilizarea roţii olarului în ceramica geto-dacică încă din secolele VI–V a.Chr., aşa cum ar fi părut să rezulte din descoperirile lui Constantin Preda de la Alexandria. Nefamiliarizat încă cu tainele versatilităţii sud-carpatine, Radu Popa m-a întrebat dacă această luare de poziţie a unui director de institut trebuie considerată ca o teză oficială, fără drept de replică. Nu-mi aduc aminte ce i-am răspuns, dar oricum răspunsul meu – nu aveam decât 23 de ani – nu va fi avut nici o importanţă. Ştiu însă sigur că, în timp, Radu Popa a deprins aceste taine, ajungând una dintre figurile cele mai proeminente ale Institutului de Arheologie din Bucureşti. Nu am competenţa să-i discut impresionanta operă ştiinţifică ca şi adevărata şcoală de arheologie pe care a reuşit s-o creeze. Le vor pune în valoare, fără îndoială, contribuţiile din numărul revistei pe care am onoarea să-l prefaţez. În schimb, n-aş putea omite să amintesc faptul că i-a stat alături, ca director adjunct, lui Dionisie M. Pippidi, în ultima perioadă a directoratului acestuia şi că după decembrie 1989 – sesizând, mai repede decât mulţi dintre noi, consecinţele pe care le-ar fi putut avea această mutaţie politică pentru societatea civilă în general şi în particular pentru cea muzeistico-arheologică – a depus fructuoase eforturi pentru constituirea Grupului de Dialog Social, ca şi pentru reînfiinţarea Direcţiei Monumentelor Istorice, desfiinţată abuziv în 1977.

Nu ştiu în ce măsură Radu Popa cunoştea *expressis verbis* preceptul potrivit căruia viaţa trebuie trăită ca şi cum s-ar putea încheia în orice moment, în timp ce opera – fie ea publică, fie ştiinţifică – trebuie concepută ca şi cum ea nu s-ar încheia niciodată, dar este sigur, privind cu durere în urmă, că l-a aplicat în toată viaţa şi activitatea sa. A ştiut să-şi trăiască din plin viaţa, nerefuzându-şi nici una dintre plăcerile ei, dar o soartă nedreaptă ni l-a răpit mult prea devreme. În schimb ne-a lăsat o operă solidă – n-ar fi decât să adăugăm aici reeditarea, prin grija aceluiaşi Adrian Ioniţă, a monografiei *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea,* reeditare care n-a necesitat nici o modificare – căreia scurgerea timpului nu va face altceva decât să-i evidenţieze perenitatea.

PIESE DE ARMAMENT ŞI ECHIPAMENT MILITAR DE PROVENIENŢĂ CAROLINGIANĂ DIN VALEA MUREŞULUI

de ZENO-KARL PINTER

Autorul analizează câteva piese de **armament (lamă de spadă, buterolă, vârf de suliţă, pinteni)** aflate în colecţiile muzeelor din Alba Iulia, Orăştie şi Cluj, care împreună par a alcătui inventarul standard al unui **războinic carolingian** din sec. IX. Totodată se lansează ipoteza că acestea ar proveni dintr-un mormânt situat pe valea Mureşului, aparţinând unui reprezentant al **statului franc**, prezenţa sa datorându-se controlului asupra **drumului sării.**

Zona văii Mureşului a reprezentat încă din cele mai vechi epoci ale istoriei un culoar de acces de importanţă excepţională dinspre Europa Centrală spre interiorul arcului carpatic, o zonă de intensă circulaţie a diferitelor grupuri umane aflate în căutarea unor resurse naturale, în special a sării atât de necesare subzistenţei. Pe acest veritabil „drum al sării" bogăţia materialelor arheologice aparţinând tuturor epocilor istorice este în mod firesc impresionantă iar cercetarea arheologică a ştiut să valorifice încă din secolul trecut urmele materiale ale perioadelor străvechi. Nu aceeaşi atenţie s-a acordat însă vestigiilor perioadei de început a evului mediu, lăsând impresia falsă că în acest interval cronologic zona şi-ar fi pierdut din importanţă şi determinându-ne să încercăm a demonstra contrariul, pe baza unei categorii restrânse, dar semnificative, de material arheologic.

Sub numărul de inventar 226, a intrat în colecţia veche a Muzeului Naţional al Unirii din Alba Iulia o lamă fragmentară, puternic corodată (fig. 1/1). Nu se ştie cu exactitate unde anume a fost descoperită această piesă şi în ce condiţii[1], corodarea pronunţată ducând însă la concluzia că păstrarea s-a făcut în pământ sau în apă.

Lungimea totală a piesei este în prezent de 722 mm, din care fragmentul de lamă păstrat măsoară 664 mm. Şi din mâner s-a păstrat doar o porţiune de 58 mm lungime. Tija mânerului are la umerii lamei o lăţime de 32 mm, iar la capătul păstrat 19 mm, în aceleaşi puncte grosimea măsurând 2,8 şi respectiv 1,6 mm. Tăişurile evoluează pe cea mai mare parte a lamei aproape paralel şi pe o lăţime ce variază puţin în jurul valorii de 50 mm, scăzând doar spre vârf la 42 mm, ceea ce poate duce la concluzia că porţiunea de vârf pierdută nu a fost foarte mare. Şănţuirile mediane sunt vizibile pe întreaga lungime a lamei,

[1] R. R. Heitel, Dacia, N.S. 38–39, 1994–1995, p. 430 urm; vezi şi Z. K. Pinter, Istorie şi tradiţie în spaţiul românesc 3, 1996, p. 175–180.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 135–144

fiind extrem de late: 29 mm la mâner, 24 mm la mijlocul şi 18 mm la capătul lamei.

Cel mai interesant aspect legat de această piesă fragmentară este dat de metoda prin care a fost realizată şi de însemnele vizibile pe lamă. Lama spadei a fost făurită prin damaschinare totală, practic porțiunea şănțuirilor mediane

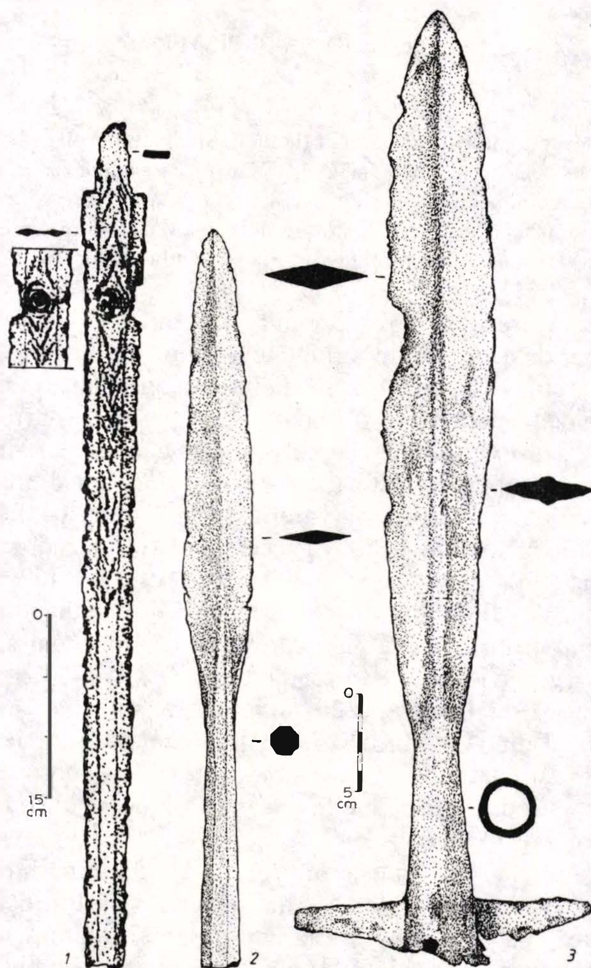

Fig. 1. Arme carolingiene din valea Mureşului (loc de descoperire necunoscut): 1 lamă de spadă damaschinată (Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia); 2 vârf de suliță; 3 lance cu aripioare (2–3 Muzeul Orăşenesc Orăştie).

constituind nucleul damaschinat, pe care au fost sudate tăişurile[2]. Acest nucleu dezvăluie un model împletit în „oase de peşte”, foarte uşor vizibil în urma corodării accentuate. Tot ca rezultat al corodării, pe anumite porțiuni, tăişurile

[2] M. Sachse, Arbeitsblätter für Restauratoren 11, 1978, 1, p. 115 urm.

s-au desprins de miezul damaschinat. La distanţa de 100 mm de umerii lamei, în nucleu a fost bătut pe ambele feţe câte un simbol; realizat din sârmă damaschinată, în aşa fel încât practic lama a fost străpunsă de cele două intruziuni, ce se întâlnesc spate în spate. Pe una dintre feţele lamei, a fost imprimată o spirală, iar pe faţa cealaltă, exact pe partea opusă, a fost reprezentat prin acelaşi procedeu tehnic un semn ce poate fi interpretat ca o variantă de zvastică sau ca o cruce cu capetele braţelor terminate în „T". Atât spirala, cât şi zvastica sunt simboluri solare folosite încă din preistorie, dar, cum prin formă şi prelucrarea damaschinată lama este uşor databilă în perioada secolelor VIII–X[3], este evident că avem de-a face cu simboluri runice. Spirala apare în simbolistica runică drept semn al ciclului solar şi al transcendenţei, al resurecţiei în mereu altă dimensiune, în special al învierii sub auspiciile lui Odin[4]. Prin acest semn se încerca cel mai probabil „pregătirea" transcendenţei lamei pentru folosire în cealaltă dimensiune: cea a Wallhalei. Semnul zvasticii apare în simbolistica runică drept „Soarele biruitor", făcând parte din categoria runelor victoriei. Este deci tot un semn solar şi reprezintă, la fel ca spirala, mişcarea, rotirea permanentă a soarelui. Zvastica runică este folosită ca semn de bun augur, aducător de noroc şi apărător, opritor de nenorociri, fiind, la fel ca spirala, un simbol al reîntoarcerii luminii solare şi al resurecţiei[5]. În acest context, apariţia semnului pe lama unei arme poate oferi o interpretare asemănătoare celei a spiralei, în plus, se considera probabil că acest semn va aduce noroc şi va ocroti arma şi pe purtătorul ei. La germanii nordici, la vikingi, semnul era interpretat drept „ciocanul lui Thor", deci ca simbol al zeului tunetului, al forţelor naturale dezlănţuite, dar iniţial a fost cel mai probabil semnul zeului suprem Odin[6]. Există însă şi părerea conform căreia acelaşi semn inversat, „contrazvastica", ar avea cu totul altă semnificaţie, ca simbol al distrugerii şi al morţii[7], iar semnul de pe lama păstrată la Alba Iulia, prin inexactitatea execuţiei, poate fi identificat şi cu o „contrazvastică". În acest context, este mai probabilă simbolizarea caracterului aducător de moarte al armei, cum este şi cazul unei reprezentări asemănătoare pe un vârf de lance descoperit la Müncheberg[8]. Pe lângă semnificaţia lor magică, asemenea simboluri pot reprezenta şi însemne de meşter[9]. Zvastica sau crucea cu capete în formă de „T" apare foarte frecvent pe lamele de provenienţă francă. Filozoful arab Al Kindi († 870), descrie spadele france de calitate deosebită ca având imprimate în partea de sus a lamei *cruci*, *cercuri* şi *semilune*[10]. Şi, într-adevăr, cea mai mare parte a materialului de corespondenţă tipologică provine din

[3] W. Menghin, *Das Schwert im frühen Mittelalter*, Stuttgart, 1983, p. 17 urm.
[4] K. Renck-Reichert, *Runenfibel*, Heilbronn, 1938, p. 79.
[5] J. Lechler, *Vom Hakenkreuz*, Leipzig, 1925, p. 34 urm.
[6] Renck–Reichert, *op. cit.*, p. 77 urm.
[7] *Ibidem*, p. 78.
[8] *Ibidem*.
[9] A. N. Kirpicinikov, Waffen und Kostümkunde 28, 1986, 1, p. 15.
[10] *Ibidem*, p. 16 urm.

apusul şi centrul european, din fostele teritorii ale statului franc merovingian şi carolingian[11], dar corespondenţe aproape exacte cu piesa de la Alba Iulia întâlnim atât în spaţiul nordic: în Finlanda, la Tampere sau Helsinki prevăzute cu mâner „tip L"-Petersen[12], sau Norvegia, la Rimstadt, cu mâner „tip

Fig. 2. 1 Reprezentarea unor războinici înarmaţi cu lănci cu aripioare (miniatură din sec. IX);. 2–3 pinteni cu plăci de la Tărtăria; 4 buterolă de la Alba Iulia (2–4 Muzeul de Istorie Cluj-Napoca; după K. Horedt).

[11] A. Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Neumünster, 1991, p. 256, 276, 282, 329, pl. 46, 66, 72, 119.

[12] J. Leppäaho, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 61, 1964, p. 22, nr. 2–4, p. 23, fig. 2b, 3b, 4c; p. 24, nr. 2, p. 25, fig. 2c.

G"-Petersen[13], cât şi în cel răsăritean, la Gnesdowo, „tip V"-Petersen, piese considerate pe baza acestor însemne ca provenind tot din zona renană a Franciei, chiar dacă mânerele sunt de factură nordică[14].

Pe baza aspectului general al lamei, este sigur că piesa în discuție a fost concepută ca o spadă pentru lovit cu o singură mână, iar pe baza paralelelor existente a fost prevăzută cu buton uşor, probabil lobat de tip „V" sau „L"-Petersen. Damaschinarea mecanică totală este specifică atelierelor france până în secolele VIII–IX[15], aceeaşi fiind şi cronologia propusă pentru însemnele de pe lamă[16], iar aceasta corespunde perfect cu datarea oferită de relatarea mai sus amintită a lui Al Kindi. Prin urmare se poate afirma, chiar în lipsa butonului şi a gărzii, că perioada cea mai sigură de datare a lamei din muzeul de la Alba Iulia este cea a secolelor VIII–IX.

În relație tipologică şi cronologică cu această piesă, ar putea fi pusă şi buterola provenită tot de la Alba Iulia, fără precizarea locului exact de descoperire, intrată în anul 1943 în muzeul din Cluj şi care a făcut obiectul mai multor studii de specialitate[17] (fig. 2/4a–b).

Tot în colecții vechi, de data aceasta în Muzeul Orăşenesc din Orăştie, se păstrează alte două piese de armament deosebit de interesante, respectiv un vârf de lance şi unul de suliță.

Vârful de lance (fig. 1/3) face parte din categoria desemnată în literatura de specialitate cu termenul de „lance cu aripioare" *(Flügellanze)* şi este în general bine păstrat, fiind deteriorat prin corodare doar la gura tubului de înmănuşare şi în zona celor două tăişuri ale lamei.

Lungimea piesei reprezintă în prezent 486 mm, din care lama măsoară 380 mm, iar tubul de înmănuşare 106 mm. Lama este masivă şi întărită cu o nervură mediană, ce se profilează ca o prelungire a tubului de înmănuşare. Nervura se distinge pe întreaga lamă, fiind însă mai proeminentă pe jumătatea dinspre tubul de înmănuşare. Lățimea maximă a lamei este de 56 mm, iar grosimea reprezintă 14 mm înspre tub şi 12 mm spre vârf. Tubul de înmănuşare, cu grosimea maximă de 38 mm, este prevăzut cu plăsele opritoare sau „aripioare", lungi fiecare de 55 mm. Pe porțiunea păstrată a tubului nu se observă orificiul practicat de obicei pe asemenea piese pentru fixarea cu un cui pe lemnul hampei.

Dimensiunile şi trăsăturile morfologice ale acestei piese sunt caracteristici clare ale unei lănci foarte grele, folosite în special în luptele de cavalerie. Reprezentări ale unor astfel de arme sunt frecvente în perioada

[13] J. Petersen, De Norske Vikingesverd, Videnskapsselkabets Skr. 2, Hist.-Fil. Klasse, Kristiania, 1919, p. 85, fig. 72.

[14] Kirpicinikov, *op. cit.*, p. 6, fig. 2; p. 14, pl. 4/8.

[15] Menghin, *op. cit.*, p. 19.

[16] Kirpicinikov, *op. cit.*, p. 16.; Leppäaho, *op. cit.*, p. 12 urm.

[17] M. Roska, KözlCluj 4, 1944, p. 102–108; K. Horedt, SCIVA 5, 1954, 2, p. 497–499; idem, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 141 (în continuare *Untersuchungen)*; idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 81 (în continuare *Siebenbürgen)*; K. Bakay, ActaArchHung 19, 1967, p. 126.

secolelor VIII–X, cel mai elocvent exemplu constituindu-l miniatura datată în secolul al IX-lea şi păstrată în biblioteca conventului de la Sankt Gallen (fig. 2/1). Aşa-zisele „aripioare” nu au vreun rol în zborul unei astfel de arme, care de altfel era mult prea grea pentru a fi aruncată, ci au menirea să împiedice străpungerea inamicului în timpul şarjelor de cavalerie, ceea ce ar implica ruperea sau pierderea lăncii.

În tipologiile consacrate întâlnim piese asemănătoare celei în discuţie. În tipologia armelor nordice, Jan Petersen consideră asemenea vârfuri ca aparţinând tipului „B”[18], asociate în morminte vikinge cu spade de tip „S”, ceea ce confirmă datarea la cumpăna secolelor VIII-IX[19]. A. Ruttkay, analizând armamentul din perioada Moraviei Mari, prezintă o piesă descoperită ocazional la Mul'a (Ráróspuszta)[20], foarte asemănătoare celei de la Orăştie, pe care o încadrează tipului „I”, ceea ce cronologic ar acoperi perioada secolului al IX-lea[21]. În Ungaria vârfurile de lance au fost tipologizate separat de celelalte piese de armament de către L. Kovács, iar piesele asemănătoare celei în discuţie, numite „lănci france cu aripioare”, sunt incluse în grupa 3 şi datate larg între secolele IX–XI[22]. Vârfurile cele mai apropiate ca dimensiuni şi formă celui de la Orăştie, cum este cel de la Kecskemét-Belváros, sunt însă datate în secolul al IX-lea[23]. Mai recent, J. Szentpéteri consideră vârfurile grele „cu aripioare” din Ungaria ca aparţinând perioadei avare târzii sau post-avare, deci secolelor VIII–IX şi ca fiind de provenienţă francă, acestea deosebindu-se clar de piesele uşoare folosite în zonă în perioada avară[24]. În Herzegovina întâlnim o lance asemănătoare celei în discuţie, descoperită alături de o spadă într-un mormânt la Stolac-Čairi, ambele arme fiind considerate carolingiene şi datate în sec. IX[25]. Interesant de menţionat este faptul că asemenea piese nu sunt semnalate de lucrările de specialitate din Rusia[26], Finlanda[27] sau Polonia[28], ceea ce delimitează destul de clar direcţia şi aria de răspândire spre răsărit a lăncilor france „cu aripioare”, zonă ce corespunde în linii mari teritoriilor aflate la un moment dat sub influenţa carolingienilor. Lancea de la Orăştie pare să marcheze până în prezent extremitatea răsăriteană a acestor descoperiri.

Tot în colecţia veche a muzeului din Orăştie se păstrează un vârf de suliţă (fig. 1/2) cu lungimea totală de 380 mm. Lama este zveltă, în formă de frunză de salcie şi prezentând la mijloc, în secţiune, un profil rombic; măsoară 250 mm. Lăţimea maximă a lamei reprezintă 37 mm, iar grosimea 7 mm.

[18] Petersen, *op. cit.*, p. 23, fig. 8.

[19] *Ibidem*, p. 147, fig. 117.

[20] A. Ruttkay, SlovArch 23, 1975, 1, p. 159, fig. 12/2; idem, SlovArch 24, 1976, 2, p. 299.

[21] Idem, SlovArch 30, 1982, 1.

[22] L. Kovács, Alba Regia 9, 1970, p. 100 urm., fig 4/1–8; fig. 5/1–2.

[23] *Ibidem*, p. 86, fig. 4, 1.

[24] J. Szentpéteri, ActaArchHung 45, 1993, p. 189.

[25] V. Atanackovič-Salčič, Balcanoslavica 10, 1983, p. 25, fig. 2/2.

[26] Kirpicinikov, *op. cit.*

[27] Leppäaho, *op. cit.*

[28] M. Glosek, L. Kajzer, A. Nadolski, *Bron sredniowieczna z ziem polskich*, Lódz, 1978.

Tubul de înmănuşare, măsurând în lungime 130 mm, prezintă în secţiune un profil octogonal cu latura de 8 mm la gura de înmănuşare, în acelaşi punct distanţa dintre laturile opuse fiind de 20 mm. Cel mai probabil, această piesă, spre deosebire de cea analizată anterior, reprezintă vârful unei suliţe, deci al unei arme pentru luptă la distanţă, mai exact pentru aruncat.

Din punct de vedere tipologic, acest vârf de suliţă este mai greu de diferenţiat din imensul material de acest fel păstrat în colecţiile muzeelor, decât vârfurile cu aripioare. Elementul de referinţă în acest caz îl reprezintă tubul de înmănuşare octogonal şi dimensiunile piesei. Singura piesă asemănătoare publicată din România este cea din colecţia Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, tot fără loc de provenienţă cunoscut şi considerată a fi de factură nordică[29]. Foarte recent, a fost descoperită într-o periegheză în apropiere de Sebeş-Alba o piesă, păstrată actualmente în colecţia de arheologie a Universităţii „Lucian Blaga" din Sibiu, din păcate puternic corodată, dar cu urme de damaschinare încă vizibile pe lamă şi cu tub de înmănuşare octogonal. În tipologia armelor nordice propusă de J. Petersen, piese oarecum asemănătoare regăsim în tipul „E", datat la sfârşitul sec. IX[30]. Vârful cel mai asemănător ca formă şi dimensiuni publicat în Ungaria, dar fără să reprezinte o corespondenţă absolută, ar fi cel de la Törtel-Demetertanya, datat însă în secolul al X-lea[31]. Piesa cea mai frumoasă cu tub octogonal ornamentat a fost descoperită în albia Dunării la Budapesta şi este inclusă de L. Kovács în grupa 6, a lăncilor ce nu pot fi datate[32], deşi în acest caz există numeroase paralele în spaţiul nordic datate în secolele IX–X[33]. Nici între piesele slovace analizate de A. Ruttkay nu găsim corespondenţe absolute. Din puţinele corespondenţe tipologice enunţate mai sus deducem că asemenea piese sunt întâlnite cel mai adesea în mediul viking, iar datarea largă ar fi posibilă în secolele IX–X. Faptul că vârfurile de suliţă şi cele de lance grea „cu aripioare" apar în acelaşi interval de timp, dar cu pondere diferită în anumite zone ale continentului, se explică prin tactica şi strategia militară a diferitelor popoare. Astfel, în spaţiul occidental sau central european domină vârfurile grele „cu aripioare" datorită tacticii de luptă bazate pe cavaleria grea, răspândită de francii carolingieni începând cu Carol Martel. În acest mod de purtare a războiului elementul de bază îl constituie şarja de cavalerie cu călăreţi echipaţi cu echipament defensiv greu şi lance lungă, secundată de spada grea pentru o mână sau alte arme pentru lovit, ca securea de luptă. Suliţa uşoară pentru aruncat este doar o armă secundară, folosită în cazul ruperii sau pierderii lăncii. În spaţiul nordic situaţia este cu totul alta, vikingii, purtători doar de armuri uşoare şi specializaţi în bătălii navale, preferă suliţa uşoară ce putea fi aruncată asupra inamicului sau mânuită mai uşor în lupta corp la corp de pe nave, motiv pentru care lancea grea este arma secundară şi ca atare se întâlneşte mai rar.

[29] R. R. Heitel, FVL 35, 1992.
[30] Petersen, *op. cit.*, p. 26 urm.
[31] Kovács, *op. cit.*, p. 94, fig. 6/3.
[32] *Ibidem*, p. 108.
[33] Leppäaho, *op. cit.*, p.101, 111, 113, 115, 117.

În concluzie, piesele de armament descrise mai sus pot fi datate între secolele VIII–X, cel mai probabil în secolul al IX-lea. O astfel de datare, într-o perioadă atât de puțin acoperită de informația scrisă şi destul de săracă în descoperiri arheologice, incită desigur la unele aprecieri cu caracter istoric şi arheologic.

În primul rând, urmărind proveniența pieselor, putem constata că actualmente sunt păstrate la Alba Iulia şi Orăştie şi că au intrat în colecțiile acestor muzee prin achiziție în anii '40 ai secolului nostru. În exact aceeaşi perioadă în colecțiile Muzeului din Cluj intră o pereche de pinteni cu plăci, de clară factură carolingiană (fig. 2/2–3), databili în secolul al IX-lea[34], descoperiți probabil prin deranjarea unui mormânt cu prilejul lucrărilor efectuate între 1940–1942 pentru amenajarea şoselei naționale în dreptul localității Tărtăria (jud. Alba)[35]. Având în vedere că Tărtăria se află practic la jumătatea distanței dintre Alba Iulia şi Orăştie, ne punem întrebarea dacă nu avem cumva de-a face cu dispersarea inventarului unui mormânt de luptător, pe care descoperitorii neavizați l-au împărțit între ei pentru ca apoi fiecare să-l vândă muzeului din localitatea sa. Tipologic şi cronologic materialele menționate mai sus: spada cu buterola, vârful de lance grea de cavalerie „cu aripioare", vârful de suliță şi pintenii, sunt perfect compatibile, toate la un loc constituind aproape un inventar ideal de războinic franc sau influențat de statul franc carolingian. Mai mult decât atât, la nici un kilometru de acest loc de descoperire, pe malurile Mureşului au fost cercetate necropolele de la Blandiana, dintre care cea notată „Blandiana A" este datată tot în secolul al IX-lea şi pusă în legătură cu pătrunderea unor elemente sudice, slavo-bulgare, pe Mureş, în vederea controlării drumului sării[36].

În acest moment al ecuației noastre istorice putem interveni cu sărăcăcioasele informații scrise ale vremii, generate în special de relațiile dintre cele două „mari puteri" ale epocii, care îşi dispută preponderența şi moştenirea kaganatului avar în această zonă: bulgarii şi francii. Dacă până la mijlocul secolului al IX-lea relațiile sunt destul de încordate, în anul 892, sub țarul Vladimir şi regele Arnulf de Carintia, analele de la Fulda menționează o solie ce negociază oprirea exportului de sare către moravieni, cu care carolingienii se aflau în conflict[37]. Asistăm deci la primul „embargo" atestat documentar în această zonă, căci numai sarea transportată pe Mureş putea fi controlată de

[34] Ruttkay, SlovArch 24, 1976, 2, p. 346 urm; idem, SlovArch 30, 1982, 1.

[35] Horedt, Apulum 3, 1949, p. 44–57; idem, SCIV 5, 1954, 3–4, p. 496–497; idem, *Untersuchungen*, 1958, p. 113; idem, *Siebenbürgen*, p. 81; idem, *Das frühmittelalterliche Siebenbürgen*, Innsbruck, 1988, p. 74; Heitel, SCIVA 34, 1983, 2, p. 107; A. Madgearu, Mousaios 4, 1994, 1, p. 154–160; N. M. Simina, Buletinul Cercurilor Ştiințifice Studențeşti, Alba Iulia, 2, 1996, p. 155.

[36] Horedt, *Siebenbürgen*, p. 68-71; idem, Dacia, N.S. 10, 1966, p. 270 urm; G. Anghel, H. Ciugudeanu, Apulum 24, 1987.

[37] *Annales Fuldenses*, Hannover, 1891, p. 408, *„...ne coemptio salis inde Maravanis daretur..."*; Cf. şi S. Brezeanu, Etudes balkaniques 20, 1984, 4, p. 122–125; Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapesta, 1991, p. 100 urm.

ţarat. Cert este că tocmai în această perioadă apar în culoarul Mureşului purtătorii grupului cultural „Blandiana A”[38] şi, odată cu aceştia, încetează înhumările grupului cultural Ciumbrud atribuit pe baza inventarului extrem de concludent unor enclave moraviene, atât în localitatea eponimă[39], cât şi la Orăştie[40]. Se poate deci crede că „embargoul” a fost respectat, undeva între Blandiana şi Tărtăria fiind instalat probabil un post de control al traficului pe Mureş. În aceste condiţii nu poate fi exclusă participarea la această acţiune şi a unor reprezentanţi ai carolingienilor, care au putut purta armele analizate mai sus şi care au fost înhumaţi separat de comunitatea slavo-bulgară de la Blandiana. De altfel, aceste descoperiri ţinând de mediul apusean carolingian nu sunt singurele. Au fost descoperite în Banat atât monede carolingiene datate între anii 855 şi 884, la Orşova (jud. Mehedinţi) şi Jamul Mare (jud. Timiş)[41], cât şi elemente specifice grupului cultural Köttlach, la Deta (jud. Timiş)[42], şi chiar în Transilvania la Sălacea (jud. Bihor)[43] şi Zalău (jud. Sălaj)[44], iar pinteni de factură carolingiană au mai fost descoperiţi la Breaza (jud. Braşov)[45] şi Şura Mică (jud. Sibiu)[46]. Desigur, nu excludem nici posibilitatea ca prin intermediul menţionatelor relaţii de colaborare militară, armele de provenienţă francă să fi ajuns în posesia unui potentat al ţaratului, fiind cunoscut faptul că piesele de armament se numărau printre cadourile preferate înmânate de soli unor suverani sau comandanţi militari[47]. De asemenea, este posibil ca armele să fi fost purtate de un reprezentant militar al moravienilor ce asigura securitatea transporturilor de sare pe Mureş, însă, chiar dacă în spaţiul moravian există asemenea descoperiri[48], în necropolele de tip Ciumbrud din Transilvania nu sunt întâlnite arme[49], decât cel mult cuţite la Orăştie. Cert este că piesele de armament şi echipament militar analizate mai sus, în special spada, erau de foarte bună calitate, reprezentând vârful tehnologiei militare a vremii, şi însumau o valoare care în secolul al IX-lea nu era la îndemâna oricui. Datarea destul de largă şi păstrarea uneori mai îndelungată în uz a armelor şi echipamentului militar de calitate, ca şi succesiunea rapidă a evenimentelor politico-militare

[38] Horedt, *Siebenbürgen*, p. 71.

[39] A. Dankanits. I. Ferenczi, Materiale 6, 1959, p. 605–617; Horedt, *op. cit.*, p. 74.

[40] Cercetările de la Orăştie „Dealul Pemilor”, desfăşurate în punctul numit „X8” între anii 1993 şi 1997, au scos la lumină o necropolă a grupului Ciumbrud. Rezultatele cercetărilor sunt în curs de prelucrare prin colectivul Z. K. Pinter, N. Boroffka, S. A. Luca.

[41] L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei* III, Timişoara, 1985, p. 176.

[42] *Ibidem*, p. 40–42.

[43] N. Chidioşan, SCIV 20, 1969, 4, p. 613 urm.

[44] C. Cosma, EphemNap 4, 1994, p. 323–329.

[45] T. Nägler, StComSibiu 14, 1969, p. 100 urm; Madgearu, *op. cit.*, p. 154.

[46] T. Nägler, StComSibiu 21, 1981, p. 46; Madgearu, *op. cit.*, p. 155.

[47] Menghin, *op. cit.*, p. 17.

[48] V. Hrubý, *Staré Mesto Velomoravské pohřelište*, Monumenta Archaeologica 3, Praga, 1955, p. 229; *Grossmähren. Ein versunkenes Slavenreich im Lichte neuer Ausgrabungen*, Berlin, 1968, fig. 22.

[49] Vezi supra nota 39.

în această zonă între prăbuşirea kaganatului avar şi penetraţia maghiară, fac însă destul de dificilă o atribuire sigură a acestor materiale. Dar, indiferent cine a purtat sau folosit asemenea arme, ele atestă, alături de celelalte mărturii arheologice şi izvoare scrise menţionate, că în secolul al IX-lea Transilvania şi drumul sării de pe Mureş nu şi-au pierdut importanţa, ci dimpotrivă constituie puncte strategice de maximă importanţă pentru centrul şi sud-estul Europei.

WAFFEN UND RÜSTUNGSSTÜCKE KAROLINGISCHER HERKUNFT AUS DEM MUREŞ-TAL

(ZUSAMMENFASSUNG)

Im vorliegenden Beitrag werden einige Waffenfunde untersucht, die aus dem Tal des Mieresch/Mureş-Flusses stammen, einem Raum, der dank der Bedeutung, die er im Verlauf der Jahrhunderte als Zugangsweg zu den siebenbürgischen Salzgruben gespielt hat, reich an archäologischen Schätzen ist. Es handelt sich um folgende Stücke: eine damaszierte Schwertklinge, die auf der einen Klingenseite eine in das heiße Eisen eingeschmiedete Spirale aufweist und auf der anderen eine Art Hakenkreuz; die Spitze einer Flügellanze sowie eine Speerspitze mit achteckiger Tülle. Durch Analogien mit ähnlichen Stücken bereits festgelegter Typologien werden diese Waffen dem fränkisch-karolingischen Kulturraum zugeordnet und in das 9. Jahrhundert datiert. Da die untersuchten Fundstücke sowie andere Funde – wie beispielsweise das bereits veröffentlichte Plattenspornpaar von Tărtăria oder das Ortband aus Karlsburg / Alba Iulia – aus einem begrenzten Raum stammen, vertritt der Verfasser die Meinug, daß es sich hier um ein in den vierziger Jahren unseres Jahrhunderts entdecktes Grabinventar handelt, das bei Straßenbauarbeiten in der Nähe von Tărtăria (jud. Alba) zerstört wurde und dessen Bestand von den Bauarbeitern untereinander aufgeteilt und an verschiedene Museen verkauft wurde. Was das Auftreten eines solchen Grabes im Miereschtal betrifft, meint der Autor, daß es sich um das in den Fuldaer Annalen aus dem Jahr 892 erwähnte Abkommen zwischen den Bulgaren und den Franken unter Zar Vladimir und König Arnulf von Kärnten handelte, ein Abkommen, durch das die Salzausfuhr aus Siebenbürgen nach Mähren (das mit den Franken Krieg führte) verhindert werden sollte.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Fränkisch-karolingische Waffen aus dem Mureş-Tal (Fundort unbekannt): 1 damaszierte Schwertklinge (Nationalmuseum der Einigung, Alba Iulia); 2 Speerspitze; 3 Flügellanze (2–3 Stadtmuseum Orăştie).

Abb. 2. 1 Darstellung von mit Flügellanzen bewaffneten Kriegern (9 Jh.); 2–3 Plattensporen aus Tărtăria; 4 Ortband aus Alba Iulia (2–3 Hist. Museum Cluj-Napoca).

TEZAURUL DE LA STREZA – CÂRȚIȘOARA (JUD. SIBIU)

de ANTAL LUKÁCS

Autorul analizează argumentele aduse de **Kurt Horedt** pentru datarea **tezaurului de argint** de la **Streza–Cârțișoara (jud. Sibiu)** la mijlocul secolului al XII-lea. Pe baza analogiilor cu alte tezaure conținând **argint tocat și diademe** de factură bizantino-balcanică, se propune schimbarea datării în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Tezaurul de la Streza–Cârțișoara (azi Cârțișoara, jud. Sibiu) a fost găsit în timpul aratului de către săteanul Pantelimon T. Budacu, înspre hotarul cu satul Scorei, în anul 1892. Conform registrului de inventar al Muzeului Brukenthal din Sibiu, în data de 20 septembrie a aceluiași an, a fost achiziționată de la descoperitor o parte a tezaurului (nr. inv. 776–781).

Tezaurul a fost semnalat în literatura de specialitate abia în 1954 datorită lui Kurt Horedt (fig. 1)[1] și publicat în mod corespunzător în 1958, în studiul aceluiași autor despre etapele pătrunderii maghiare în Transilvania[2]. Ulterior, cu ocazia organizării Muzeului Național de Istorie, tezaurul a fost adus la București, unde se păstrează și în prezent (nr. inv. 47503–47565). Înfățișarea actuală a pieselor s-a modificat față de momentul achiziționării și al publicării lor, iar unele dintre ele s-au pierdut, ceea ce ne obligă ca la descrierea lor să reluăm și informațiile mai vechi, cu atât mai mult cu cât starea fragmentară a tezaurului ridică unele dificultăți în reconstituirea obiectelor componente.

1. Pe primul loc K. Horedt prezintă patru fragmente dintr-un lănțișor de argint, împletit din sârmă subțire, legate între ele abia după descoperire, cu o lungime totală de 57,2 cm[3]. În registrul de inventar al Muzeului Brukenthal se precizează că, la unul dintre capete, lanțul avea montată o verigă cu un cârlig de la care s-a desprins un pandantiv, detaliu ce pare să fie confirmat chiar de desenul publicat de Horedt (fig. 1/1). Dimensiunile consemnate în registru sunt: lung. 60,5 cm, gros. 0,38–0,40 cm, greut. 18 g.

2. Autorul citat prezintă apoi trei butoni, ornamentați în tehnica filigranului, cu diametrul de 1–1,6 cm, legați de lănțișoare identice cu cele precedente, având lung. de 1–2 cm, 2–3 cm și 10 cm[4]. Registrul menționează în plus că grosimea lănțișoarelor era de 0,3 cm, iar greutatea celor două fragmente mai mari era de 3,2 și respectiv 1,6 g. Pandantivele, așa cum se

[1] K. Horedt, SCIV 5, 1954, 3–4, p. 508–509.

[2] Idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, Biblioteca istorică 7, București, 1958, p. 124–127.

[3] *Ibidem*, p. 124 și 125, fig. 24/1.

[4] *Ibidem*, p. 125, fig. 24/2–4.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, București, aprilie–iunie 1998, p. 145–156

poate constata după singurul exemplar care mai există, aveau o formă globulară, obținută prin sudarea a două emisfere goale, împărțite în patru petale al căror contur era subliniat cu un chenar de filigran. Pandantivele se prindeau de lănțisor cu ajutorul unui cârlig, iar în partea de jos aveau lipite câte o granulă, dovedind faptul că ele erau piesele terminale ale unei bijuterii mai complexe.

3. Plăcuță triunghiulară de argint, cu urme de aurire pe spate, ornamentată pe margini cu filigran şi un şir de granule mici. Câmpul central este umplut de două granule mai mari, montate într-un cadru de filigran şi separate de un

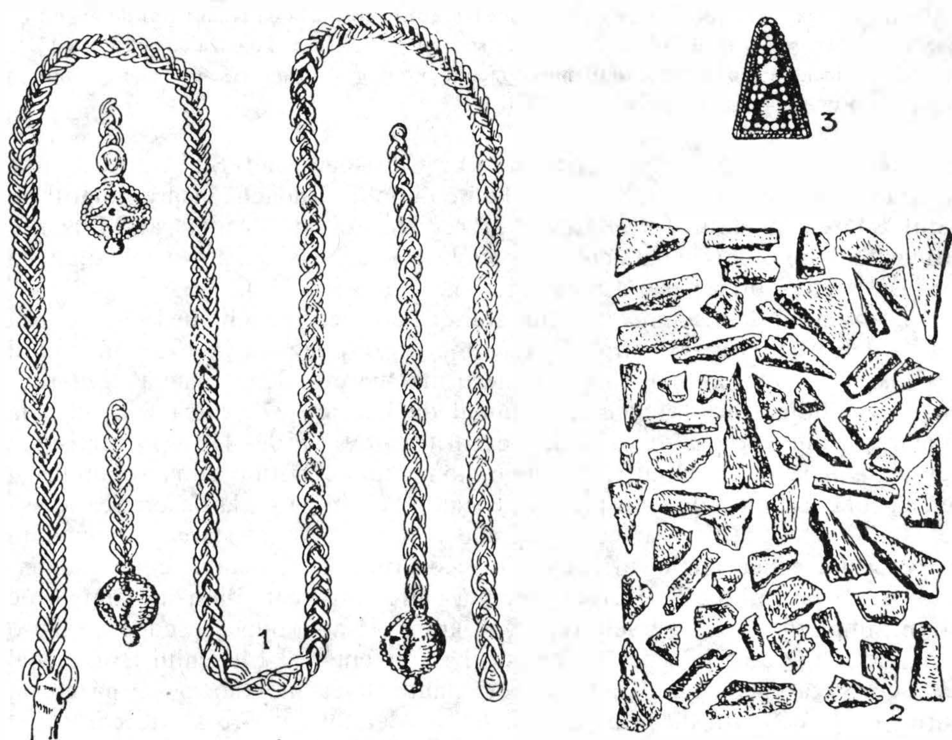

Fig. 1. Tezaurul de la Streza–Cârţişoara (după K. Horedt).

şir de granule mici. La cele trei colțuri plăcuța a fost perforată, foarte probabil pentru a putea fi fixată pe un suport textil sau din piele. Dimensiunile plăcuței sunt: 2,4 x 1,4 cm, greut. 1,8 g (fig. 1/3).

4. Registrul de inventar consemna în momentul achiziției şi două fragmente ale unui buton aurit, cu greut. de 0,3 g, menționate şi de Horedt, dar fără ilustrație, pierdute între timp[5].

5. 60 de fragmente ale unor turte de argint, cu dimensiuni variind între 0,5–5,5 cm, în greutate totală de 895 g. Marginea arcuită a unor fragmente mai mari sugerează că ele au fost decupate din turte de formă rotundă sau ovală (fig. 1/2).

[5] *Ibidem*, p. 124.

În sfârşit, K. Horedt mai adaugă o informaţie extrem de importantă, dar care lipseşte din registrul de inventar al Muzeului Brukenthal: „Împreună cu tezaurul s-au găsit şase monede, una bizantină a lui Ioan II (1118–1143) şi alte cinci de argint, nedeterminate"[6]. Din păcate autorul nu indică sursa acestei informaţii.

În prezent, toate lănţişoarele au fost legate între ele, la unul din capete fiind fixat singurul pandantiv care mai există, iar la celălalt a fost ataşată plăcuţa triunghiulară (fig. 2). În fototeca Muzeului Naţional de Istorie din Bucureşti există două clişee care atestă fazele intermediare ale acestor transformări.

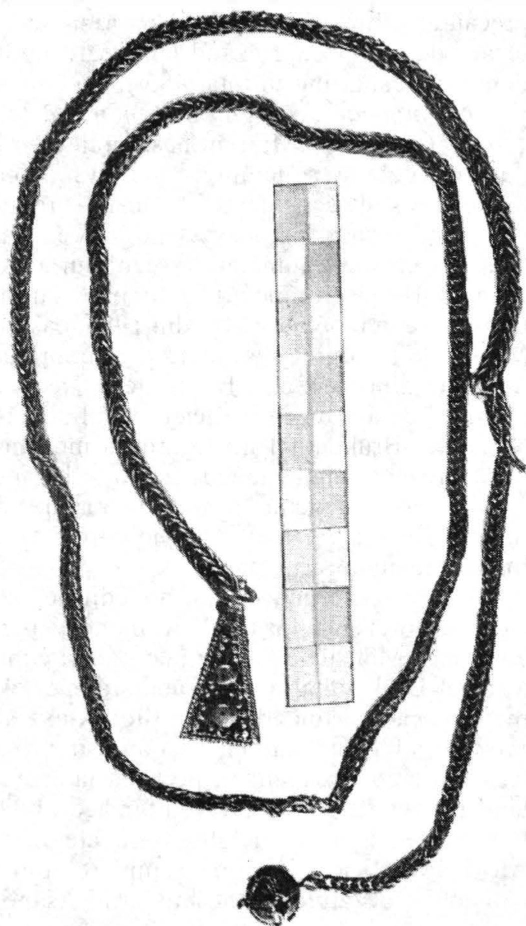

Fig. 2. Tezaurul de la Streza–Cârţişoara. Foto Muzeul Naţional de Istorie a României.

Publicând tezaurul în studiul amintit, K. Horedt a propus datarea lui către mijlocul secolului al XII-lea, pornind atât de la piesele componente, cât mai ales pe baza monedei bizantine. Contextul istoric care a determinat ascunderea tezaurului a fost explicat de reputatul specialist prin starea de nelinişte şi de nesiguranţă provocată în sânul comunităţilor româneşti din Ţara Făgăraşului de

[6] *Ibidem.*

avansarea regatului maghiar până la linia Oltului. Datarea părea să fie susţinută şi de încadrarea cronologică a tezaurului de monede bizantine descoperit la Făgăraş. Cu toate că Horedt şi-a formulat ipoteza cu unele reţineri, datorită caracterului incomplet al ambelor tezaure, ea a fost acceptată fără rezerve de cea mai mare parte a istoricilor. Descoperirile mai recente însă fac posibilă şi necesară reluarea discuţiei asupra datării tezaurului.

Începutul trebuie să-l constituie desigur cel mai puternic dintre argumentele datării: moneda bizantină a împăratului Ioan al II-lea. Cu ocazia primei menţionări a tezaurului, în studiul din 1954, găsim o formulare foarte precaută: „Între Streza–Cârţişoara şi Scorei s-a descoperit în anul 1892 un tezaur de argint cuprinzând lănţişoare împletite şi bucăţi mici tăiate din turte de argint, cântărind în total 985 g*, cu care se susţine că s-ar fi găsit împreună şi cinci monede de argint şi o monedă bizantină a lui Ioan al II-lea (1118–1143)"* (subl. n.)[7]. Motivul nesiguranţei şi sursa informaţiei nu sunt precizate, după cum ele nu se lămuresc nici în momentul publicării tezaurului, când însă monedele sunt considerate parte integrantă a acestuia, fără nici o rezervă.

Confuzia a fost sporită de V. Vătăşianu, care, citându-l pe Horedt, data tezaurul în prima jumătate a secolului al XII-lea, „pe baza unui *solidus* al lui Ioan al II-lea Comnenul"[8]. În mod surprinzător, Horedt a preluat această informaţie în monografia sa din 1986, păstrând neschimbată datarea tezaurului[9]. Monedele de argint s-au pierdut în împrejurări necunoscute, nefiind văzute de nici unul dintre cei care le amintesc. Necunoscut rămâne şi autorul identificării monedei de aur bizantine, ca şi locul de păstrare al acesteia, căci în evidenţele Muzeului Brukenthal nu figurează nici un solidus din epoca Comnenilor[10].

Prezenţa unor monede, chiar şi bizantine, în tezaurul de la Streza–Cârţişoara nu ar reprezenta un fapt neobişnuit, dar informaţiile confuze şi mai ales imposibilitatea verificării lor ne obligă să exprimăm rezerve faţă de utilizarea lor ca elemente de datare.

Cercetările mai noi au dovedit de asemenea că analogia cronologică pe care o reprezenta tezaurul de monede bizantine de la Făgăraş trebuie şi ea eliminată. Monedele fuseseră descoperite în 1927, dar din circa 60 de exemplare Muzeul Brukenthal a putut achiziţiona doar 17. K. Horedt a identificat şapte monede ca aparţinând împăraţilor Alexios I şi Constantin, două le-a atribuit lui Ioan al II-lea, iar cinci n-au putut fi determinate[11]. În anul 1981, însă, tezaurul a fost reanalizat, pe baza unor cataloage mai noi, de către E. Oberländer-Târnoveau[12]. S-a dovedit în acest fel că doar o singură emisiune aparţinea lui Ioan al II-lea, celelalte fiind ale împăraţilor Manuel I, Isaac al II-lea, Alexios al III-lea, iar trei exemplare erau aşa-numite imitaţii „bulgare", deci emisiuni ale statului vlaho-bulgar al Asăneştilor din anii 1200–1212. Tezaurul de la Făgăraş n-a putut deci să fie ascuns mai devreme de începutul secolului

[7] Vezi n. 1.

[8] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale pe teritoriul Ţărilor Române* I, Bucureşti, 1959, p. 171.

[9] Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 150.

[10] Mulţumim şi pe această cale colegilor Oltea Dudău şi Zeno-Karl Pinter pentru sprijinul acordat în verificarea registrelor.

[11] Horedt, *op. cit.*, p. 126.

[12] E. Oberländer-Târnoveau, StComSibiu 20, 1981, p. 287–289.

al XIII-lea. Mai mult decât atât, acelaşi autor, pe baza similitudinilor de structură şi de datare cu alte tezaure din Transilvania, Banat şi Ungaria, considera într-un studiu mai recent că ascunderea lor s-a produs într-un context politico-militar identic: marea invazie mongolă din 1241[13].

După părerea lui Horedt, prezenţa fragmentelor de turte de argint era de asemenea în acord cu datarea propusă. Larga răspândire a tezaurelor cu argint tocat în Europa răsăriteană şi absenţa lor, cel puţin în opinia sa, din Peninsula Balcanică şi din Ungaria medievală, reprezentau semnele unei influenţe kievene, chiar dacă, teritorial şi cronologic, ea apărea ca un fenomen izolat. Influenţa slavă a găsit însă un teren fertil datorită devalorizării monedei în Ungaria spre mijlocul secolului al XII-lea[14].

Argumentaţia se bazează pe date incomplete chiar şi pentru stadiul de atunci al cercetării, pentru că existau deja şase tezaure cu argint tocat din Ungaria medievală, ce-i drept nu din secolul al XII-lea, ci din următoarele două veacuri, iar ultimele decenii au adăugat alte descoperiri similare. Trebuie precizat totodată că devalorizarea monedei şi folosirea argintului brut ca mijloc de schimb sunt fenomene ce se manifestă în regatul maghiar începând cu mijlocul secolului al XII-lea. Tezaurul de la Streza–Cârţişoara ar fi deci consecinţa foarte timpurie şi unică până în prezent a acestui fenomen, ceea ce nu este imposibil, dar destul de puţin probabil. Rezerva noastră este susţinută şi de tabelul tezaurelor cu lingouri şi cu bucăţi de argint tocat, datate cu monede, din spaţiul larg al Bazinului Carpatic şi până la Marea Neagră:

1.	Kiskunlacháza	cca 1200
2.	Abony	cca 1241
3.	Bánkut	cca 1241
4.	Kisbér	cca 1241
5.	Malinovec	cca 1241
6.	Pécel	cca 1241
7.	Trnava	cca 1241
8.	Tyukod	cca 1241
9.	Krupina	1270–1272
10.	Felsöbesnyöpuszta	cca 1275
11.	Băiţa–Nucet	1272–1290
12.	Amnaş	încep. sec. XIV
13.	Mihail Kogălniceanu	dec. IV al sec. XIV.[15]

[13] Cercetări Numismatice 7, 1990, p. 80–83.

[14] Horedt, *op.cit.*, p. 124.

[15] Kiskunlacháza: L.Huszár, FolArch 12, 1960, p.183–186; Abony: *ibidem*, p. 188; Bánkut: N. Parádi, FolArch 26, 1975, p. 142–144; Kisbér: Fl. Romer, ArchKözl 6, 1866, p. 172; Malinovec: L. Kraskovska, SlovNum 10, 1989, p. 254–256; Pécel: Parádi, *op. cit.*, p. 136–138; Trnava: K. Mészárosova, SlovNum 12, 1992, p. 141–152; Tyukod: I. Gedai, NK 82–83, 1983–1984, p. 23–29; O. Gohl, NK 6, 1907, p. 125; Felsöbesnyöpuszta: F. Dworschak, NK 28–29, 1929–1930, p. 72; Băiţa–Nucet: Parádi, *op. cit.*, p. 144 (sub Vaskohsziklas!); Amnaş: R. Weisskirscher, Siebenbürgische Vierteljahrschrift 58, 1935, 3, p. 229–233; Mihail Kogălniceanu: O. Iliescu, G. Simion, RÉSEE 2, 1964, 1–2, p. 217–228.

Se poate observa cu uşurinţă absenţa totală a unor descoperiri de la mijlocul secolului al XII-lea, cel mai timpuriu tezaur datând de la cumpăna veacurilor XII–XIII. Se detaşează pregnant grupul de tezaure, bine datate cu denari de Friesach, a căror ascundere îşi găseşte o explicaţie suficient de sigură în marea invazie mongolă din 1241–1242. Cu toate acestea, în mod surprinzător, pe teritoriul Transilvaniei orizontul respectiv nu este reprezentat de nici o descoperire, deşi există mai multe tezaure îngropate cu acelaşi prilej, după cum am văzut mai sus. Trebuie să admitem deci că această situaţie reflectă stadiul cercetării în domeniu şi nu realitatea istorică.

Ultimul orizont cronologic, de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea, contrar unor păreri mai vechi[16], certifică folosirea argintului tocat şi în această perioadă. Concentrarea tezaurelor în secolulul al XIII-lea face puţin verosimilă datarea tezaurului de Streza–Cârţişoara la mijlocul veacului precedent. Mult mai probabilă ni se pare încadrarea sa în ultima secvenţă cronologică.

Către aceeaşi concluzie ne îndreaptă şi analogiile tipologice şi cronologice ale diademei din tezaur.

Datorită stării fragmentare a piesei, reconstituirea tipului a fost făcută de Horedt pe baza analogiei cu diadema din tezaurul de la Ernesztháza (azi Banatsko Despotovac, Iugoslavia), datând însă din secolul al XIV-lea[17]. Surmontarea considerabilei distanţe cronologice dintre ele a fost rezolvată prin atribuirea ambelor diademe unui tip bizantin cu o lungă durată de folosire.

Într-o formulare atât de vagă, observaţia este desigur corectă, pentru că diademele şi cerceii cu lănţişoare şi pandantive poliedrice, de origine sau de tradiţie bizantină, constituie într-adevăr o prezenţă obişnuită în necropolele şi în tezaurele de sec. XII–XVI din Peninsula Balcanică şi din Europa Răsăriteană[18]. Pentru a obţine mai multă precizie în datarea pieselor în discuţie, este necesară însă realizarea unor decupaje cronologice mai restrânse. Descoperirile de după apariţia studiului lui K. Horedt permit, pe baza analogiilor pe care le oferă, o plasare tipologică şi cronologică mai exactă a diademei de la Cârţişoara.

Ca şi cu patru decenii în urmă, pentru teritoriile nord-dunărene lipsesc în continuare descoperirile de acest gen, databile în veacul al XII-lea. Singura excepţie, destul de nesigură în ceea ce priveşte datarea, ar putea s-o constituie

[16] B. Homan, *Magyar pénztörténet*, Budapesta, 1916, p. 268; v. mai recent Kovács Lászlo, Varia Archaeologica Hungarica 7, Budapesta, 1997, p. 289.

[17] Kövér Béla, ArchErt 17, 1897, p. 243, pl. 11.

[18] G. F. Korzuhina, *Ruskije klady IX–XIII vv.*, Moscova–Leningrad, 1954, pl. 57/1; 60/1–2; B. I. Iakubovski, ArheologijaKiev 16, 1975, p. 87–104; B. Radoiković, *Nakit kod Srba od XII do XVIII veka*, Belgrad, 1969, p. 302–311; S. Radoslavliević–Krunić, Cahiers des Portes de Fer 3, 1986, p. 329–341; R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, Bucureşti, 1976, p. 111–131; Vezi mai recent şi L. M. Dumitriu, *Podoabe medievale la Dunărea Inferioară în secolele XI–XV*, Rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1996.

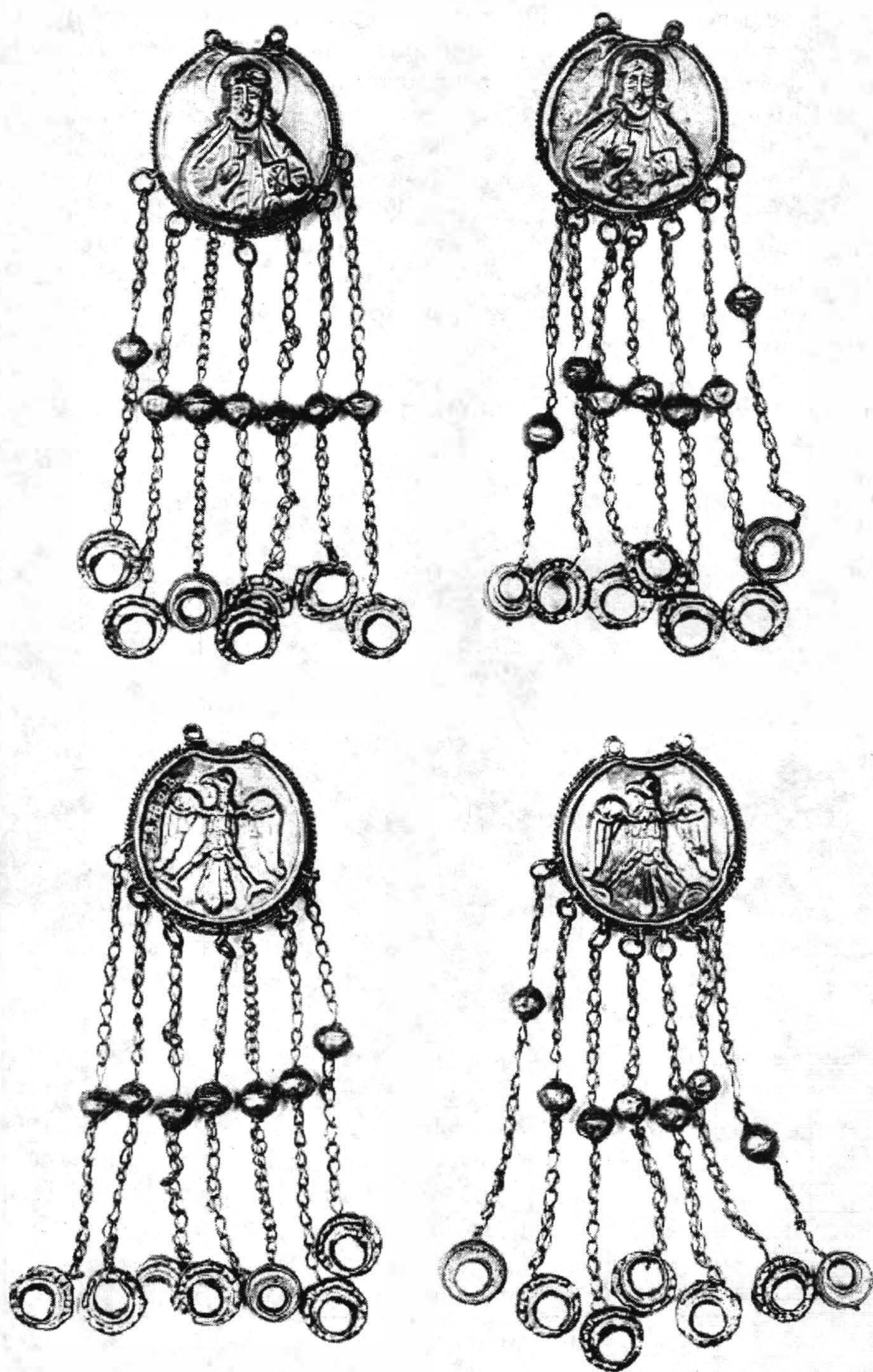

Fig. 3. Pandantive descoperite în Maramureş. Foto Muzeul Naţional Maghiar.

o pereche de pandantive de argint, găsită în împrejurări necunoscute, în secolul trecut, la granița de nord-est a comitatului Maramureș, împreună cu alte bijuterii[19]. După părerea Zsuzsei Lovag, pandantivele, care se află la Muzeul Național Maghiar din Budapesta, sunt produse locale de influență bizantină sau rusă[20] (fig. 3/1–2).

Prezența diademelor și a cerceilor cu lănțișoare și butoni poliedrici este mult mai bine documentată în orizontul de tezaure care se leagă de marea invazie mongolă din 1241–1242, ce-i drept pe o arie destul de restrânsă, care cuprinde până în prezent doar Banatul și părțile de est ale Ungariei de astăzi. Este vorba de trei tezaure, din care au fost publicate doar monedele care însoțeau obiectele de podoabă.

Tezaurul de la Sâmbăteni (com. Păuliș, jud. Arad), descoperit în 1971, cuprindea circa 400 de monede din prima jumătate a secolului al XIII-lea și

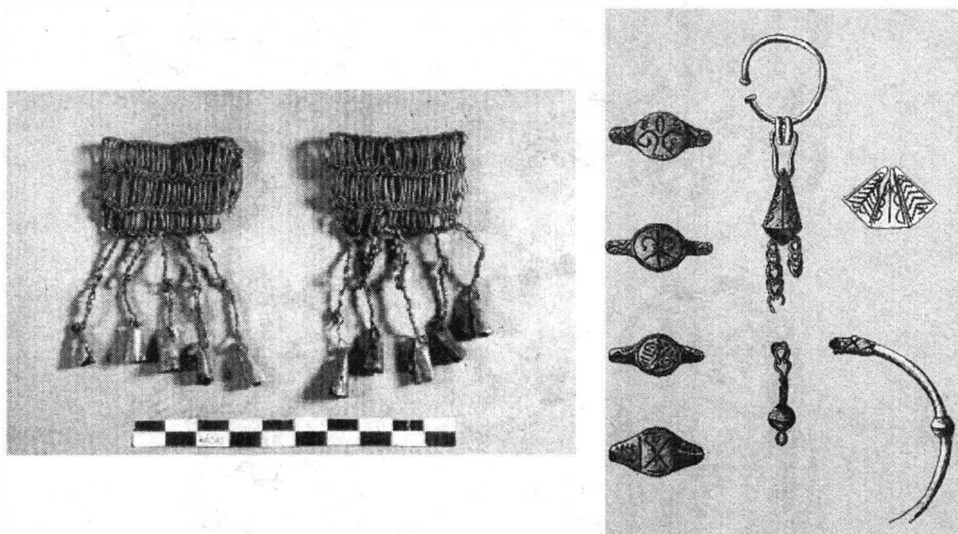

Fig. 4. Tezaure din secolul al XIII-lea. 1 Patroha; 2 Nyirmártonfalva– Guth. Foto Tibor Kádas.

o serie de obiecte de podoabă din argint: două catarame, patru brățări, cinci inele sigilare, patru inele de tâmplă și un pandantiv. Acesta din urmă este format dintr-o plăcuță triunghiulară cu marginile rotunjite, împodobită cu filigran, de care atârnă trei lănțișoare cu butoni poliedrici[21].

[19] E. Varju, *A magyar viselet a középkorban*, în *Magyar Müvelődéstörténet* I, Budapesta, 1936, p. 334 și 627.

[20] Z. Lovag, Ars Hungarica 2, 1974, p. 383–384. Mulțumim doamnei Judit Kolba de la Muzeul Național Maghiar pentru accesul la tezaurele colecției medievale și pentru fotografii.

[21] C. Știrbu, Cercetări Numismatice 2, 1979, p. 47.

Cel de-al doilea tezaur a fost găsit încă în 1931 la Patroha (comitatul Szabolcs–Szatmar, Ungaria). Cele 7439 de monede de argint premongole au fost publicate de I. Gedai, iar obiectele au fost descrise pe baza unui raport din anul descoperirii de către N. Parádi[22]. Cu sprijinul colegilor Eszter Istvánovits și Laszlo Kovács, am reușit să regăsim obiectele de podoabă care se află la muzeul din Nyiregyháza. Tezaurul cuprindea două brățări de argint, un cercel simplu, cinci inele sigilare (între timp unul s-a pierdut) și un inel cu chaton, lucrat în tehnica niello, care avea drept piatră o gemă romană de carneol. Piesa care ne interesează acum în mod special este un pandantiv de un tip mai puțin obișnuit, format dintr-o împletitură de formă dreptunghiulară din fire de argint, cu dimensiunile de 4 x 3 cm, de care atârnă șase lănțișoare cu pandantive de formă tronconică (fig. 4/1).

Al treilea tezaur a fost descoperit la Nyirmártonfalva–Guth (comitatul Hajdu–Bihar, Ungaria) și era cunoscut doar dintr-o scurtă semnalare, preluată și de N. Parádi în studiul deja amintit[23]. Cu permisiunea autorilor descoperirii, Elvira Toth și Attila Horváth, și cu sprijinul lui György Székely, putem oferi o prezentare mai completă a tezaurului. Alături de cei 105 denari de Friesach, care nu depășesc prima jumătate a secolului al XIII-lea, au mai fost recuperate o brățară de argint fragmentară, patru inele sigilare și un cercel. Acesta din urmă se compune dintr-o verigă simplă deschisă, terminată în mici nodozități, de care este prins un pandantiv de formă piramidală cu decor geometric gravat, realizat în tehnica niello. De partea de jos a pandantivului sunt prinse cinci lănțișoare de argint cu câte un buton sferic la capăt (fig. 4/2).

Deși din punct de vedere geografic se află puțin mai la sud de zona care ne interesează, din punct de vedere cronologic și ca structură trebuie să includem aici și tezaurul de la Dobrica (Iugoslavia). Găsit în 1923 de un localnic, tezaurul cuprinde 384 de denari de Friesach, un inel de tâmplă din argint cu capătul răsucit în formă de S, o pereche de cercei asemănători cu cel de la Guth și o diademă de argint formată din 13 plăcuțe, de care atârnă lănțișoare terminate cu pandantive tronconice, aproape identice cu cele de la Patroha[24].

Analizând întregul orizont de tezaure îngropate cu ocazia invaziei mongole, N. Parádi remarca o certă unitate atât din punct de vedere valoric, cât și din punctul de vedere al nivelului tehnic, fenomen explicabil prin condiția socială a celor care le-au ascuns[25]. Aceasta ar putea constitui o explicație pentru absența unor diademe de valoarea și de nivelul celei de la Cârțișoara. Cu toate că cercetările viitoare s-ar putea să schimbe radical această situație, trebuie să remarcăm faptul că diademele cele mai apropiate de marea invazie mongolă din spațiul românesc sunt sensibil diferite de cea de la Cârțișoara. Exemplarele de la Goranu sunt din aur, iar ca tehnici de orfevrărie predomină

[22] I. Gedai, NK 66–67, 1967–1968, p. 37; N. Parádi, FolArch 26, 1975, p. 136.

[23] Paradi, RegFuz 1, 1960, 13, p. 112; idem, *loc. cit.*

[24] D. Milosević, *Jewelry from the 12th to the 15th century from the Collection of National Museum*, Belgrad, 1990, p. 28–29.

[25] Parádi, *op. cit.*, p. 155.

Fig. 5. Tezaurul de la Braşov. Foto Muzeul Naţional Maghiar.

ajurarea, încastrarea unor pietre preţioase în caboşoane şi poansonarea[26]. Diadema de la Cotnari, deşi mai păstrează pe latura inferioară verigile micilor pandantive care atestă unele similitudini structurale cu cea din tezaurul de la Cârţişoara, este totuşi foarte diferită ca formă şi ca tehnică de realizare[27].

Cea mai bună analogie, în afara aceleia de la Erneszthága–Banatsko Despotovac, invocată şi de K. Horedt, am găsit-o într-un tezaur inedit care se păstrează la Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta şi care provine din zona Braşovului. Partea din tezaur care a fost achiziţionată în 1878, conţine trei garnituri aproape complete de bijuterii compuse din medalioane, diademe, cercei şi pandantive de diferite tipuri[28]. Cele două plăcuţe de diademă (fig. 5) sunt aproape identice cu cea de la Cârţişoara, iar pandantivele cerceilor în formă de semn de întrebare sunt foarte asemănătoare cu butonul poliedric din tezaurul amintit.

În situaţia în care diademele de la Erneszthága şi Braşov nu se pot data mai devreme de mijlocul secolului al XIII-lea, plasarea lor cronologică cea mai plauzibilă fiind, după părerea noastră, sfârşitul acestui veac şi poate chiar începutul secolului următor, considerăm că nici datarea diademei de la Cârţişoara nu se poate menţine în secolul al XII-lea, ci trebuie modificată pentru a doua jumătate a veacului al XIII-lea.

LE TRÉSOR DE STREZA–CÂRŢIŞOARA (DÉP. DE SIBIU)

RÉSUMÉ

Le trésor de Streza–Cârţişoara (aujourd'hui Cârţişoara, dép. de Sibiu), quoique trouvé à la fin du XIXe siècle, a été publié seulement en 1958 par K. Horedt. La présence des fragments d'un diadème d'origine byzantine, des lingots d'argent et surtout d'une monnaie byzantine du XIIe siècle lui ont suggéré la datation du trésor au milieu du XIIe siècle. En constatant que l'existence de la monnaie byzantine est soutenue seulement par des informations orales et en analysant la période d'utilisation des lingots d'argents et de ce type de diadème, l'auteur croit qu'il faut changer la datation pour la deuxième moitié du XIIIe siècle.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Le trésor de Streza–Cârţişoara (d'après K. Horedt).

Fig. 2. Le trésor de Streza–Cârţişoara. Photos Musée National d'Histoire de Roumanie.

[26] C. Anton-Manea, MuzNaţ 7, 1983, p. 127–133; L. M. Dumitriu, *op.cit.*, p. 17–18.

[27] M. M. Popescu, *Podoabe medievale în Ţările Române*, Bucureşti, 1970, p. 20–21.

[28] Mulţumim şi pe această cale doamnei Judit Kolba pentru că ne-a permis studierea şi fotografierea tezaurului.

Fig. 3. Les pendentifs découverts en dép. de Maramureş. Photos Musée National de Hongrie.

Fig. 4. Trésors du XIIIe siècle. 1 Patroha; 2 Nyirmártonfalva – Guth. Photos Tibor Kadas.

Fig. 5. Le trésor de Braşov. Photos Musée National de Hongrie.

BISERICA REFORMATĂ DE LA DAIA, JUD. HARGHITA. CERCETĂRI ARHEOLOGICE

de DANIELA MARCU

Cercetările arheologice au stabilit că o primă biserică a fost construită la **Daia, com. Ulieş, jud. Harghita** în **sec. XII–XIII**; **biserica** folosită azi de **cultul reformat** a fost construită în **sec. XIII–XIV**, fiind alcătuită inițial din nava actuală și o absidă rectangulară decroșată. În **sec. XV** absida a fost înlocuită cu un **cor gotic**, iar pe partea de nord a acestuia a fost construită o **sacristie**; **zidul de incintă** s-a realizat în sec. XVIII, iar **turnul** între 1800 şi 1803.

Satul Daia (ung. Székelydálya) s-a format pe valea pârâului cu acelaşi nume, în bazinul hidrografic al Homorodului Mic, într-o zonă de dealuri împădurite care a constituit de-a lungul veacurilor o fâşie de contact între teritoriile săseşti şi cele secuieşti: cea mai apropiată aşezare săsească, Drăuşeni, se află la numai 6 km în linie dreaptă. În evul mediu localitatea, ajunsă la o dezvoltare apreciabilă, a fost încadrată în scaunul Odorheiului; astăzi este complet decăzută, în cea mai mare parte depopulată şi aparține comunei Ulieş din județul Harghita. Este accesibilă doar pe drumuri rurale, atât dinspre Rupea, cât şi dinspre Odorheiul Secuiesc.

Biserica reformată se află în partea de est a satului, pe un platou cu o uşoară înclinație spre sud; în imediata apropiere se găsesc casa parohială, şcoala veche şi cea actuală. Pârâul Daia curgea inițial la nord de biserică, dar spre mijlocul secolului trecut a fost deviat cu câteva sute de metri, astfel că acum el delimitează marginea sudică a platoului amintit; această intervenție a avut urmări dintre cele mai nefaste asupra pânzei freatice care, între vechiul şi noul curs al apei, a crescut amenințător: puținele pivnițe din zonă sunt inundate, iar biserica a fost, de asemenea, afectată de o umiditate accentuată.

În forma actuală, biserica din Daia este alcătuită dintr-o navă rectangulară (7,90 x 9,70 m), un cor gotic alungit şi un impunător turn baroc în fațada vestică; este înconjurată de o incintă scundă în care se poate intra atât dinspre vest, cât şi dinspre est. Nava este tăvănită cu un tavan casetat şi pictat care a fost montat *in situ* în 1630, conform inscripției de pe panoul central, iar corul este acoperit cu o boltă gotică construită din cărămidă pe nervuri din piatră. În partea de vest a navei se află un balcon aşezat pe doi piloni adosați pereților laterali şi pe doi stâlpi centrali, construit în aceeaşi perioadă cu turnul, în care este instalată orga; tot pe aici se realizează accesul în turn şi în poduri. O altă tribună s-a aflat în partea de est a corului, sprijinită pe trei stâlpi de zidărie amplasați pe locul unde altădată trebuie să se fi găsit altarul.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 157–180

Accesul în biserică se realizează numai dinspre vest, printr-un gang recent care uneşte turnul cu zidul de incintă; în perioada cât a funcţionat tribuna estică, aceasta avea un acces direct din exterior. Pe latura de sud a navei se păstrează urmele unei alte deschideri, având în exterior un ancadrament din piatră încheiat în partea superioară în arc frânt. O altă deschidere, de asemenea înzidită, se găseşte pe latura de nord a corului, dar aceasta a asigurat doar relaţia cu sacristia.

Biserica din Daia este celebră datorită picturii de pe bolta corului, o compoziţie din vrejuri şi frunze între care sunt intercalate figuri umane, alegorii şi blazoane, datată în general la începutul secolului al XVI-lea; caractcrului său profund laic i se datorează faptul că nu a fost afectată de intervenţii ulterioare (aşa cum a fost cazul picturilor religioase în perioada Reformei), păstrându-se intactă până în zilele noastre. În principal datorită acestei picturi, dar şi altor elemente de arhitectură sau decoraţii interioare, monumentul s-a aflat totdeauna în atenţia specialiştilor, bucurându-se de o literatură aparent bogată[1], fără să facă însă vreodată obiectul unei cercetări complexe[2]. O asemenea ocazie s-a creat începând din anul 1992, când biserica, aflată într-o stare de conservare destul de precară, a fost inclusă în programul de restaurare al Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice[3]. Aşa cum se întâmplă în majoritatea situaţiilor de acest gen, cercetările nu au fost însă planificate astfel încât să se desfăşoare în condiţii normale şi într-o conexiune firească. Printre primele investigaţii trebuie amintită aici o aşa zisă „cercetare arheologică" din 1992, patronată de istoricul de artă din acea perioadă, care a constat în identificarea în interiorul corului gotic a unei abside rectangulare. Aceasta a fost pusă în evidenţă printr-o săpătură perimetrală în lungul zidurilor, ceea ce evident a avut drept consecinţă distrugerea completă a stratigrafici. O astfel de săpătură, cu aceleaşi urmări, s-a făcut şi în interiorul navei, în lungul peretelui de sud şi ceva mai extinsă în dreptul intrării înzidite de pe această latură[4]; în acelaşi an, din iniţiativa proiectantului, s-au executat două casete în exterior, tot pe latura de sud a navei, într-o zonă de maximă importanţă,

[1] Cea mai completă sinteză a acestei bibliografii se găseşte la L. David, *A kozepkori Udvarhelyszek muveszeti emlekei*, Bucureşti, 1981, p. 259–266.

[2] Investigaţii parţiale asupra paramentului au mai fost făcute de J. Huszka (ArchErt, 1886); câteva (?) sondaje arheologice pe partea de nord a bisericii s-au realizat în 1972 de G. Ferenczi (Korunk 11, 1978, p. 949 şi manuscris citat de M. Jano – vezi n. 4).

[3] Un prim proiect de restaurare a fost întocmit de SC AX PROIECT SRL din Sfântu Gheorghe, reluat şi definitivat de SC UTILITAS SRL din Cluj-Napoca, cu arh. S. Guttman ca şef de proiect; restaurarea componentelor artistice şi a întregului interior au revenit SC CONSERVARE RESTAURARE SRL din Târgu Mureş, prin care dealtfel s-au realizat şi cercetările arheologice. Un prim studiu istoric şi de istorie a artei a fost realizat de M. Jano din Sfântu Gheorghe, iar un al doilea a revenit lui A. Kovács din Cluj-Napoca.

[4] Informaţii în legatură cu aceste sondaje, care au fost supravegheate parţial şi de G. Ferenczi, se găsesc în studiul lui M. Jano, *Cercetare a bisericii reformate Daia* (în continuare Jano, *Cercetare*), manuscris, în vol. *Restaurarea bisericii reformate Daia, jud. Harghita*, proiect nr. 8/1993, întocmit de SC AX PROIECT SRL şi aflat în arhiva Direcţiei Monumentelor Istorice.

desigur fără asistență de specialitate. Între 1992–1997 s-au efectuat cercetări stratigrafice şi de parament atât în interior, cât şi în exterior[5], care au clarificat în mare măsură evoluția monumentului pe verticală şi au evidențiat un larg spectru de decorații interioare care, odată în plus, atestă faptul că aceasta este una dintre cele mai importante biserici din Transilvania[6]. În interiorul navei, pe pereții de nord şi sud, se păstrează mai multe registre de pictură. În registrul inferior întâlnim legenda Sfântului Gheorghe pe peretele sudic, şi legenda Sfântului Ladislau pe peretele de nord şi parțial pe cel de vest. Aceste fresce sunt datate de istoricii de artă în secolul al XIV-lea, dar Sfântul Ladislau suprapune o altă pictură, din care sunt vizibile însă prea puține fragmente pentru a permite descifrarea compoziției. În registrul median se află o friză de ghinde, realizată de asemenea în tehnica frescei probabil în secolele XIV–XV[7]. În sfârşit, în registrul superior a fost pictată, de data aceasta în tempera,

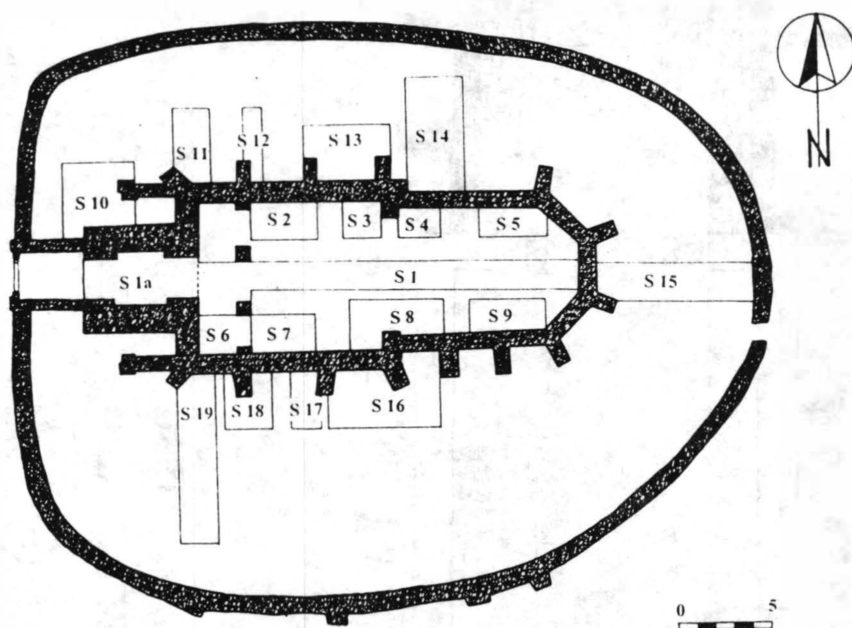

Fig. 1. Daia, jud. Harghita. Plan general de cercetare arheologică.

[5] Marea majoritate a acestora a fost efectuată de restauratorul S. Medve şi de autoarea acestui material, atât în interior, cât şi în exterior; unele cercetări exterioare au fost făcute, în 1995, de A. Kovács.

[6] M. Jano a publicat deja în 1993 rezultatele acestor cercetări; în articolul său se regăsesc şi o serie de informații despre rezultatele cercetărilor arheologice din 1993, preluate fără nici un fel de trimitere din studiul preliminar pus la dispoziția proiectantului de autoarea acestor rânduri la încheierea primei campanii de cercetări; Jano, în *Muemlekvedelmi Szemle* 1, Budapesta, 1993, p. 25–47 (în continuare Jano, *Muemlekvedelmi Szemle*).

[7] Inițial interpretată drept o friză de crini şi datată în secolul al XVIII-lea. Jano, *Cercetare*, p. 23.

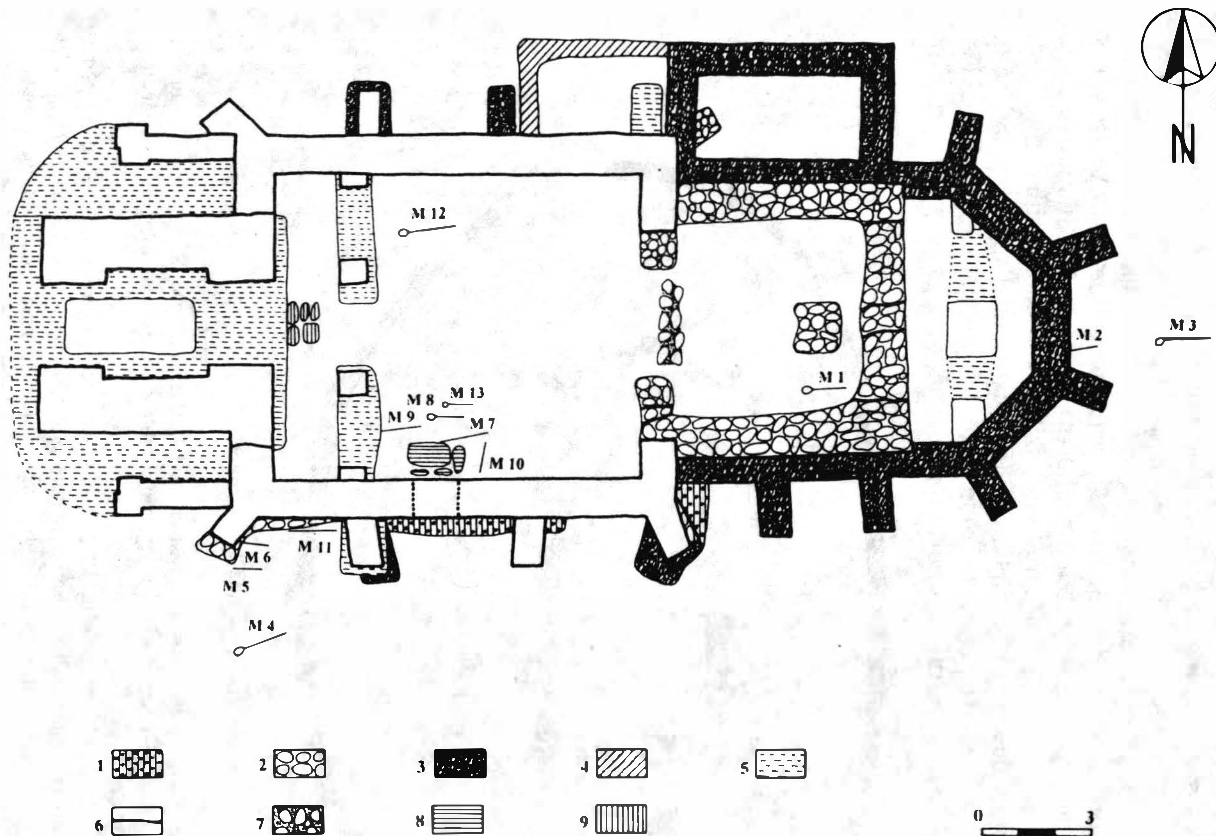

Fig. 2. Daia. Plan general cu rezultatele cercetării arheologice. 1 biserica I (sec. XII–XIII); 2 biserica II/1 (sec. XIII–XIV); 3 biserica II/2 (sec. XV); 4 biserica II/3 – încăpere adosată sacristiei (sec. XV–XVI); 5 biserica II/4 (sec. XVII–XIX); 6 crăpături profunde în zidăria bisericii II/1; 7 fragment din pardoseala bisericii II/1; 8 treptele intrării sudice în navă; 9 treptele intrării vestice în navă.

o a doua friză decorativă cu motive florale diverse, în perioada în care s-a realizat ultima înălțare a navei și cu puțin înainte de montarea tavanului casetat și pictat în 1630. Tavanul este unul dintre cele mai vechi păstrate *in situ*, fără nici un fel de intervenție ulterioară, și totodată este prima operă de acest gen din Transilvania ai cărei meșteri au rămas înscriși pe panoul central. În exterior, pe peretele de nord al navei se păstrează o compoziție cu Sfântul Cristofor, datată de asemenea în secolul al XIV-lea, suprapunând o pictură mai veche, cu aceeași temă. O suprafață întinsă a peretelui de sud este acoperită cu inscripții runice.

În cor, în afară de boltă, se mai păstrează pictura și pe latura de est a absidei (o scenă din legenda Sfântei Margareta și probabil o alta cu Judecata de Apoi); cercetările efectuate asupra tencuielii de epocă indică faptul că aceasta a fost pregătită pe suprafețe mai mari pentru o pictură care nu s-a mai realizat niciodată.

Cercetările arheologice propriu-zise s-au desfășurat în 1993–1995, ca parte componentă a programului de cercetare în vederea întocmirii proiectului de restaurare. În cursul celor trei campanii au fost trasate 19 secțiuni, din care 9 în interior și 10 în exterior[8] (fig.1).

Pânza freatică foarte ridicată a împiedicat adâncirea săpăturii până la epuizarea depunerilor arheologice; adâncimea medie atinsă a fost în general de 1,60 m[9]. Din același motiv cimitirul, dealtfel nu foarte dens, a fost cercetat doar parțial, fiind săpate 27 de morminte care se aflau la limita superioară a apei. În anul 1996 această problemă a fost rezolvată prin executarea unui drenaj în jurul bisericii, la aproximativ 3 m distanță de aceasta; concomitent s-au realizat însă lucrări de consolidare a fundațiilor și de asanare a terenului între biserică și drenaj, prin care terenul a fost însă răscolit până la o adâncime destul de mare, astfel încât nu a mai fost posibilă nici un fel de revenire arheologică pe aceste suprafețe. Datele obținute în urma investigațiilor arheologice au permis stabilirea evoluției planimetrice și parțial a celei cronologice a monumentului.

Din prima biserică construită la Daia nu ne-au rămas decât foarte puține urme: câteva fragmente de zidărie și câteva morminte distruse la construirea navei actuale (fig. 2 și 7/1).

Peretele de sud al navei suprapune în partea de mijloc o zidărie anterioară cu urme clare de demolare, decroșată cu aproximativ 0,40 m și realizată din bolovani de piatră de dimensiuni medii legați cu mortar de var de culoare albă, relativ friabil și fără pietriș. Limita vestică a acesteia se află undeva în spatele celui de-al doilea contrafort dinspre vest (fig. 3/3), iar limita estică este mai puțin clară; la o distanță de aprox. 1 m est față de al treilea contrafort al navei zidăria se îngustează brusc și capătă un aspect regulat, ceea ce ne determină

[8] Săpătura din interior s-a realizat în două etape, în 1993 și 1995, dimensiunile și amplasarea secțiunilor fiind determinate de ritmul în care a fost demontată și evacuată pardoseala.

[9] Toate măsurătorile indicate în text se raportează la pragul de vest al turnului, la nivelul la care se afla acesta în 1993, considerat cota 0.

să credem că în această zonă ne găsim în fața unei fundații refăcute în perioada în care s-a construit nava. Observațiile efectuate în această zonă sunt marcate de faptul că ne aflăm exact în suprafața unde proiectantul a făcut un sondaj

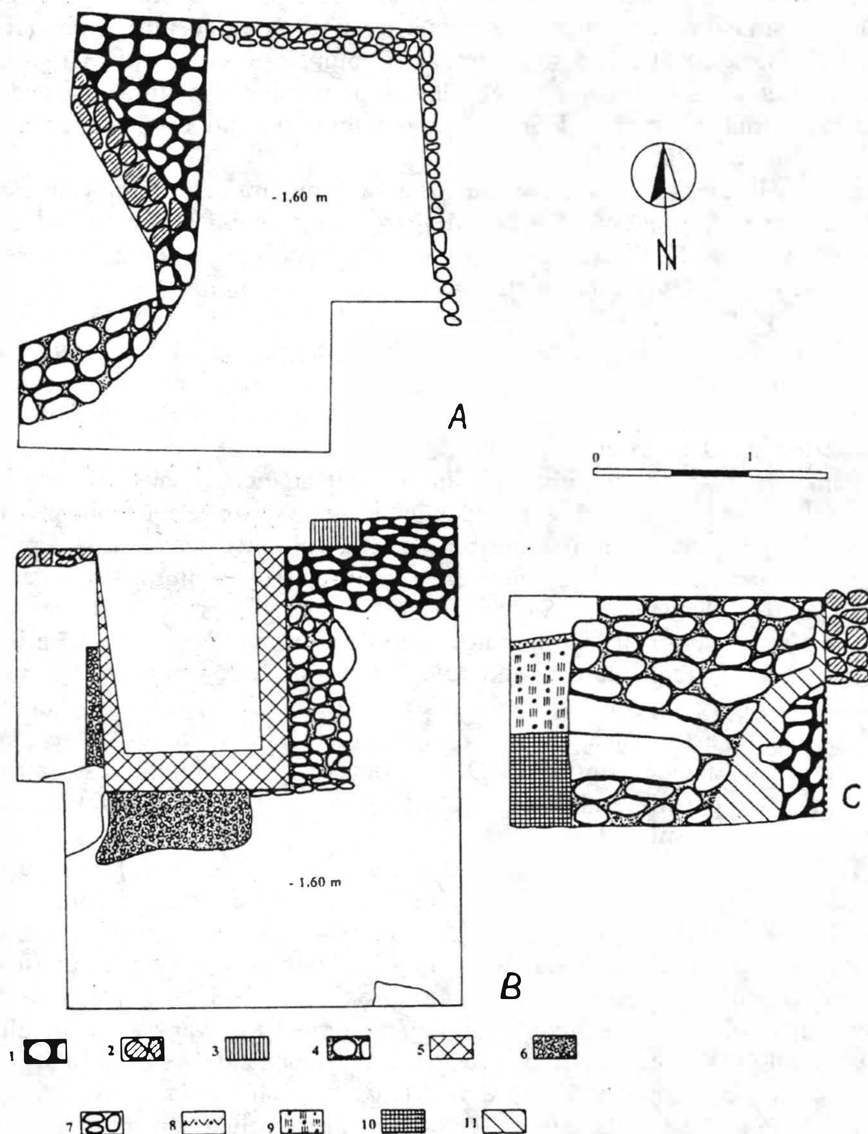

Fig. 3. Daia. Planurile S. 16 (A), S. 18 (B) şi profilul de vest al S. 16 (C). 1 urmele bisericii I; 2 biserica II; 3 montantul de vest al intrării sudice; 4 fundație contrafort (sec. XV); 5 soclu de ciment; 6 subzidire; 7 biserica II/2; 8 sol vegetal; 9 pământ negru amestecat cu moloz; 10 pământ negru cu rar pigment de mortar, fragmente de piatră şi cărămidă; 11 pământ negru cu pigment de mortar.

în 1992, rămas deschis până în 1993; nu avem nici o informaţie despre configuraţia straturilor, iar cercetarea zidăriei a fost inutilă, întrucât în acest interval mortarul s-a măcinat complet, iar cel rămas între pietre până în vara anului 1993 avea aceleaşi principale caracteristici: umezeala şi mucegaiul. Un alt fragment de zidărie asemănător celui descris mai sus se regăseşte sub contrafortul de sud-est al navei, decroşat 1 m faţă de umărul acesteia şi având o lungime de 1,60 m (fig. 3/A). Partea superioară a acestor ziduri apare în general la –0,60 m, dar adâncimea tălpii rămâne nedeterminată. Ele trebuie să fi aparţinut unui prim lăcaş de cult construit de secui la puţină vreme după aşezarea lor pe valea Daiei, distrus aproape complet prin edificarea navei actuale. Din păcate au rămas prea puţine urme pentru a putea descifra forma, dar se poate lua în consideraţie o lungime de aproximativ 9 m. În ceea ce priveşte amplasamentul, este destul de probabil că fragmentele de zidărie identificate de noi aparţin laturii de nord, deci biserica I a fost aşezată la sud faţă de cea actuală. Această afirmaţie se bazează exclusiv pe configuraţia terenului, care în zona respectivă a fost răscolit până la o adâncime ce depăşeşte 1,60 m (studiul geologic a indicat 1,69 m pentru limita superioară a solului viu), astfel încât în momentul de faţă aproape că nu mai există straturi, ci o umplutură compactă în care regăsim numeroase fragmente de piatră şi pigment sau chiar bulgări de mortar. Asemenea intervenţii masive par să fi fost realizate cu intenţia de sistematizare a terenului, deoarece pot fi puse prea puţin pe seama dezvoltării cimitirului, a cărui densitate este scăzută. Dacă au existat urme de ziduri pe această latură, ele puteau să dispară complet, desigur cu excepţia acelora care au avut un rol în edificarea noii biserici. În schimb, în interiorul navei straturile se păstrează în general în depunerea lor firească, şi nu există urme din demolarea unei clădiri anterioare.

În jurul acestui lăcaş de cult s-a dezvoltat şi un cimitir: în S. 19 au fost identificate 7 morminte deranjate de fundaţia contrafortului de sud-vest şi a navei: M. 5 şi M. 5a (perfect suprapuse, la extremitatea sudică a contrafortului), M. 6, M. 6a şi M. 6b (de asemenea perfect suprapuse), M. 12 şi M. 11; alte trei morminte sunt suprapuse de pragul intrării sudice în navă (S. 7 – M. 7, 7a şi un mormânt neidentificat de noi, care a suprapus distrugând parţial M. 10.

Prima biserică a cărei planimetrie o cunoaştem (biserica II) a fost alcătuită din nava actuală şi o absidă rectangulară (dimensiuni interioare 5,50 x 5,25 m), decroşată cu 1,50 m spre sud, respectiv 1,20 m spre nord, care a fost identificată în interiorul corului actual, păstrându-se nu numai ca fundaţii, dar şi un fragment din elevaţie, pe o înălţime medie de 0,30 m. Colţurile exterioare ale construcţiei erau sprijinite de contraforturi dispuse oblic: cele dinspre vest se pot încă citi în elevaţia actuală, dar cele estice au fost complet distruse în etapa gotică. Contraforturile absidei nu s-au putut observa decât în cursul lucrărilor de subzidire (fig. 2 şi 7/1).

Fundaţiile bisericii au fost realizate din piatră de râu de dimensiuni mici şi medii, aşezată destul de regulat şi legată cu mortar dintr-un amestec de var şi nisip ce conţinea într-o proporţie destul de mare pietriş; pentru suprastructură

s-au folosit bolovani şi lespezi de piatră de dimensiuni medii sau mari. Nu au fost sesizate urme ale şanţurilor de fundaţie, iar adâncimea la care se găseşte talpa fundaţiei nu s-a putut stabili decât pentru latura de nord a absidei, unde se află la –1,70 m; sondajele din 1992 au indicat însă pentru colţul interior de nord-est al acestui compartiment o adâncime de –1,80 m[10]. Grosimea medie a zidurilor este de 1,05 m în elevaţie, faţă de care fundaţiile prezintă decroşuri inegale, atât în interior, cât şi în exterior. Lăţimea maximă a fundaţiei navei este de 1,40 m. Fundaţiile absidei au un traseu destul de ciudat: în colţul de sud-est se înregistrează o lăţime de 1,60 m, iar în cel de nord-est numai de 0,95 m. Fundaţia laturii de est prezintă deci un decroş interior relativ pronunţat pe aproximativ 2/3 din lungimea sa (fig. 2). Spre nord acesta dispare brusc şi zidăria este regulată, fără nici o cezură între infra şi suprastructură; în plus, în colţul de nord-est, conform informaţiilor care ne-au parvenit în urma săpăturilor din 1992, tencuiala coboară în adâncime, depăşind decroşul fundaţiei, ceea ce indica existenţa în această zonă a unei anumite amenajări pe care noi nu am mai surprins-o. Tot atunci, în colţurile estice ale absidei au fost găsite două vase umplute cu coji de ouă, pe care nu am avut niciodată ocazia să le vedem[11].

Peretele de est al absidei rectangulare prezintă mai multe crăpături: una în colţul de sud, cu o lăţime de 0,10 m, coboară adânc în fundaţie, iar alte două, situate la mijloc, respectiv spre nord, măsurau în momentul săpăturii 0,04–0,09 m. Aproximativ la mijloc zidăria era spartă pe o lungime de 1 m, până sub decroşul fundaţiei[12] (fig. 2).

Fundaţiile pilonilor arcului de triumf au apărut la –0,72 m, având o lăţime de 0,85–0,90 m, iar faţă de laturile absidei erau avansaţi spre interior cu 1 m; rezultă că deschiderea dintre navă şi absidă măsura numai 3,25 m (fig.7/1). Pilonul sudic prezintă două crăpături masive: una pe mijloc şi alta lângă zidăria absidei, de care este complet desprins. Masa altarului se află aproximativ în centrul absidei, la o distanţă de 1 m faţă de latura de est a acesteia. Ea a fost realizată din zidărie de piatră, fixată cu liant identic celui utilizat pentru biserică, şi faţă de nivelul contemporan de călcare a fost adâncită superficial, limita dintre fundaţie şi elevaţie fiind marcată printr-un decroş lat de 0,10 m. Printre materialele folosite la construirea mesei s-a aflat şi o piatră profilată de dimensiuni mari, legată în mortar chiar la baza fundaţiei. Ca dimensiuni se poate aproxima o lungime (în sensul axului bisericii) de 1,40 m, în vreme ce lăţimea a fost sigur de 1,50 m.

Accesul în biserica II se realiza, probabil, atât dinspre vest, cât şi dinspre sud; o eventuală intrare de vest a dispărut fără urme odată cu edificarea turnului

[10] Informaţie primită de la S. Medve, care a asistat la aceste săpături, şi căruia trebuie să îi mulţumesc şi pe această cale pentru întreg sprijinul pe care mi l-a acordat în cursul cercetărilor arheologice şi ulterior, pentru finalizarea acestui material.

[11] Jano, *Cercetare*, p. 25, le denumeşte urcioare şi consideră că sunt „probabil amintiri ale sacrificiului făcut la construirea bisericii celei timpurii".

[12] Din această zonă a fost scoasă o „piatră plată" sculptată care putea fi fie *mensa* vechiului altar, fie un fragment de lespede funerară; *ibidem*, p. 25.

baroc. În ceea ce priveşte golul sudic, cercetările de parament indică faptul că acesta se găseşte *in situ*. Nava pare să fi fost luminată doar de două ferestre amplasate tot pe latura de sud, de dimensiuni mici şi încheiate la partea superioară în semicerc spre interior şi în formă de treflă spre exterior[13].

Întregul interior a fost tencuit şi pictat începând imediat deasupra decroşului fundaţiei. Pictura se păstrează perimetral pe ruina pereţilor absidei (reprezentând partea inferioară a unei draperii) şi sub formă de fragmente aflate într-o stare de conservare foarte proastă pe peretele de nord al navei. Din acest motiv nu se poate stabili nici o relaţie cu picturile din actualul registru inferior al aceluiaşi perete, dar este foarte probabil ca fresca aflată sub nivelul actual de călcare să aparţină aceluiaşi strat cu cea suprapusă de Sfântul Ladislau. Masa altarului a fost de asemenea tencuită şi văruită.

Cel mai vechi nivel de călcare înregistrat în săpătură se află în exterior, pe latura de nord, la –0,75 – 0,80 m, iar pe latura de sud nu a fost identificat stratigrafic, dar decroşurile fundaţiilor şi nivelul de demolare a bisericii I indică o cotă ceva mai ridicată, de –0,60 m; în interior el oscilează între 0,60 şi 0,75 m. Aceste diferenţe indică înclinaţia naturală a terenului în momentul în care s-a început construcţia. Prima amenajare a nivelului de călcare interior pare să fi fost o pardoseală din lespezi de piatră de forme şi dimensiuni neregulate, aşezate pe un pat de mortar. Un fragment mai consistent din aceasta a fost găsit în S. 1, la limita estică a pilonilor arcului de triumf (fig. 2 şi 4).

În ceea ce priveşte nivelul pragului intrării sudice în navă, acesta a suferit mai multe modificări, fiind înălţat în cel puţin două etape, concomitent cu creşterea, mai mult sau mai puţin artificială, a nivelului de călcare. În interior, la –0,56–0,63 m, deci aproximativ la nivelul de construcţie şi de călcare al navei, au apărut două blocuri masive din piatră aşezate pe un pat de mortar amestecat cu piatră măruntă. Blocul fixat paralel cu intrarea, prezentând urme evidente de tocire la partea superioară, are o grosime de 0,35 m şi se află la o distanţă de 0,40 m faţă de peretele navei, astfel că din punct de vedere constructiv nu se poate stabili nici o relaţie cu acesta. În zona respectivă se găseşte o umplutură de moloz, de unde am scos şi un fragment dintr-un ancadrament gotic care trebuie să se fi aflat la una dintre ferestrele corului actual, ceea ce indică intervenţii târzii în această zonă. La sondajul executat în dreptul intrării în 1992, ştim că a fost dislocat un bloc de piatră cu dimensiunile 1,15 x 0,80 m, aflat însă la o adâncime mai mică, probabil imediat sub pardoseala din lemn, deoarece se menţionează că „20 cm mai jos am putut identifica nivelul de călcare romanic pardosit cu plăci din piatră”[14]. Cum adâncimea maximă atinsă în această săpătură nu a fost mai mare de 0,50–0,60 m, este sigur că ceea ce s-a identificat atunci au fost exact cele două blocuri din piatră curăţate ulterior de noi. Însumând toate aceste observaţii se pot trage următoarele concluzii: pragul portalului sudic s-a aflat probabil iniţial

[13] Fereastra dinspre est era încă folosită la începutul cercetărilor, iar cea vestică a fost descoperită în cursul decapărilor.

[14] Jano, *Cercetare*, p. 26.

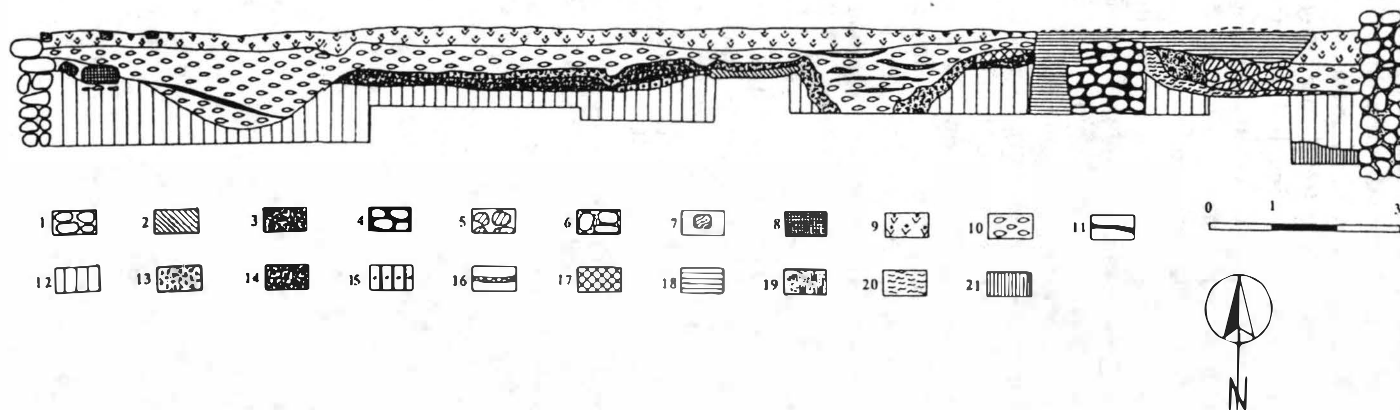

Fig. 4. Daia. Secțiunea 1, profil sud: 1 fundația turnului; 2 fragment din pardoseala bisericii II/1, lespezi de piatră în pat de mortar; 3 ruina mesei altarului bisericii II/1; 4 absida bisericii II/1; 5 fundația tribunei estice (biserica II/4); 6 fundația corului bisericii II/2; 7 pardoseala actuală; 8 trepte din piatră (biserica II/4); 9 umplutura nisipoasă cu multă țiglă; 10 umplutură cu mult moloz; 11 lentilă de var; 12 pământ negru măzăros cu pigment de mortar și rare fragmente de piatră – orizont morminte; 13 pământ negru purtat cu mult mortar – suport pardoseală; 14 pământ castaniu tasat – lentile nivelare; 15 pământ negru cu fragmente de piatră și pigment de mortar, întins pe suprafață după desfacerea pardoselii bisericii II/1; 16 lentile de moloz în umplutură; 17 moloz – demolarea absidei bisericii II/1; 18 săpături 1992; 19 umplutură recentă cu mult moloz și fragmente de țiglă; 20 pat de mortar pentru fundația tribunei estice; 21 sol viu – castaniu gălbui.

în jurul cotei de –0,30 m, accesul spre navă, unde nivelul era mai coborât, fiind ajutat de treapta găsită de noi *in situ*, a cărei uzură este dealtfel destul de accentuată. Odată cu creşterea nivelului exterior de călcare, pragul a fost înălţat şi, la un moment dat, s-a creat încă o treaptă prin aşezarea unui alt bloc de piatră, acesta fiind cel dislocat în 1992. Fragmentul de ancadrament gotic arăta că această amenajare trebuie să fi fost contemporană (mai mult sau mai puţin) cu transformarea ferestrelor corului, care s-a operat în secolul al XIX-lea.

Biserica II a suferit ulterior o serie de transformări, constând în esenţă din adăugarea unor noi compartimente în jurul navei, care a rămas nemodificată până astăzi. Aceste intervenţii se pot grupa în trei etape principale, derulate în a doua jumatate a secolului al XV-lea (**etapa 2**), spre sfârşitul aceluiaşi secol sau în cursul următorului (**etapa 3**), respectiv însumând mai multe lucrări din intervalul cuprins între primul sfert al secolului al XVII-lea şi primii ani ai secolului al XIX-lea (**etapa 4**). Din două documente târzii se deduce faptul că a existat şi un turn. O foaie volantă în arhivele parohiei, nedatată, dar care trebuie să preceadă cu puţin construirea turnului actual, deci o putem plasa în cursul secolului al XVIII-lea, notează: „starea de stricăciune a Turnului celui care au trecut mai multe secole de când s-a fost zidit, atât în zidirile-i de piatră, cât şi în legăturile-i de lemn, din care pricină nici că mai îndrăznim a trage clopotele cele scumpe...”[15]. Dintr-o descriere din 1844 aflăm: „Martori în viaţă spun că mai era un turn care era despărţit de această Sfântă Sală, dar care era măcinat de colţii de fier ai timpului şi urâţit de paragina veacurilor”; tot acolo erau notate inscripţiile celor două clopote aflate în turnul nou, care datau din 1643, respectiv 1694[16]. Rezultă deci că turnul se afla la oarecare distanţă de biserică, fiind construit parţial din piatră, parţial din lemn. Întrucât pe laturile de sud şi nord ale bisericii actuale nu au apărut urme care să îi poată fi atribuite, acesta trebuie să fi fost amplasat la vest, probabil la limita sau în exteriorul incintei de astăzi. În ceea ce priveşte datarea, singura afirmaţie posibilă este că turnul exista în secolul al XVII-lea; nu este exclus ca identificarea sa într-o eventuală săpătură arheologică să permită însă o cronologie mai exactă.

Etapa 2 este cea mai consistentă din punct de vedere constructiv, pe parcursul său modificându-se complet partea răsăriteană a clădirii şi întregul său aspect exterior. Absida rectangulară a fost înlocuită cu un cor gotic dezvoltat, lucrare iniţiată pe la mijlocul secolului al XV-lea, conform unui denar emis în 1445–1446, care a fost descoperit în nivelul de demolare al mesei altarului bisericii II/1. Cele două operaţiuni (de demolare şi de construire) s-au desfăşurat în paralel: în zidăria corului se regăsesc o serie de pietre care păstrează fragmente din fresca sanctuarului precedent. Nivelul de călcare în acest moment era cel originar, atât în interiorul, cât şi în exteriorul absidei, dar demantelarea nu s-a făcut până la acesta, ci până la o cotă care oscilează între 0,20 şi 0,45 m (ceea ce a permis păstrarea unor fragmente din elevaţia absidei, înalte de maximum

[15] *Ibidem*, nota 26.

[16] *Ibidem*, p. 7–10.

0,30 m). Nivelul de demolare, surprins în mai multe puncte ale săpăturii, se prezintă ca o lentilă de moloz groasă de 0,05–0,09 m (fig. 4). Motivul pentru care demolarea nu s-a realizat până la nivelul de călcare (sau de construcţie) rămâne necunoscut, dar este cert că încă în această fază s-a avut în vedere o creştere artificială a terenului în interiorul noului sanctuar.

Acceptând o grosime medie de 1 m pentru zidurile corului vechi (în elevaţie), acestea au fost suprapuse de pereţii laterali ai corului gotic pe o lăţime de 0,20 m (sud), respectiv 0,40 m (nord); aceste margini exterioare au fost lăsate din demolare mai înalte. Pentru construirea corului gotic, ale cărui fundaţii măsoară în medie tot o lăţime de 1 m, au fost săpate şanţuri în lungul laturilor de nord şi sud ale absidei, fără ca zidăria acesteia din urmă să fie totdeauna atinsă. Pe partea de nord şanţul de fundare s-a adâncit oblic faţă de umărul navei, între cele două zidării rămânând un strat de pământ negru cu pigment de mortar gros de 0,06–0,10 m, iar spre est şanţul a mers în prelungirea colţului absidei. Pe partea de sud se înregistrează o situaţie mai specială, datorită fragmentului de zidărie aparţinând bisericii I: peretele corului a început să fie construit lângă umărul navei, peste această zidărie. La limita estică a acesteia a început săparea şanţului de fundare, care s-a adâncit oblic (fig. 2 şi 3/A). Odată depăşită latura absidei rectangulare, şanţul a înaintat de asemenea oblic pe lângă acesta, fără să îl atingă, păstrând probabil un traseu pe care se dezvoltase dinspre est. Practic, fundaţia pe care stă peretele de sud al corului se îngustează brusc în acest punct cu cel puţin 0,25 m, diferenţă care în elevaţie nu este observabilă, întrucât la nivelul de construcţie zidăria a fost corectată prin avansare spre interior cu cei 0,25 m lipsă, folosindu-se drept punct de sprijin crepida exterioară a absidei vechi, pe marginea căreia au fost aşezate câteva pietre de dimensiuni mari. A rezultat astfel o elevaţie regulată, care stă însă pe o fundaţie inegală. Zidăria a fost probabil corectată din mers, deoarece la 1,30 m est de colţul absidei vechi diferenţa dintre fundaţia şi elevaţia corului se reduce la numai 0,06 m, iar în axul corului ne apare un zid perfect vertical, fără nici o cezură între fundaţie şi elevaţie. Talpa fundaţiilor corului a fost identificată într-un singur punct pe latura de nord (S. 14), la –1,55 m, adâncită în solul viu cu 0,30 m; pe partea de sud se afla mai jos decât –1,60 m, iar în ax pare să coboare mult sub 2 m (fig. 3 şi 4). Raportându-ne la nivelul de construcţie aflat pe latura de nord la –0,60 m, rezultă că în această zonă fundaţia reală nu a măsurat decât 1,05 m, baza ei aflându-se cu cel puţin 0,25 m mai sus decât fundaţia veche căreia i s-a alipit (fig. 5). La sud şi est nivelul de construcţie este la –0,40 m, respectiv –0,45 m (fig. 6), deci fundaţia propriu-zisă a depăşit 1,20 m, respectiv 1,85 m. Rezultă în mod evident că fundaţiile corului gotic sunt extrem de variabile nu numai ca lăţime, dar şi ca adâncime. Această manieră de construcţie, şi în special inegalităţile de pe latura de sud, reprezintă principala cauză a problemelor de rezistenţă care au afectat această parte a bisericii probabil, încă din secolul al XVIII-lea[17]. Fundaţia inegală şi superficială

[17] Din documentele minuţios analizate de Jano (*Cercetare*, passim) reiese că spre finele acestui veac se iniţiază o lungă serie de reparaţii la clădirea bisericii, care nu se afla într-o stare prea bună. Spre sfârşitul secolului următor corul este descris ca fiind gata să se prăbuşească.

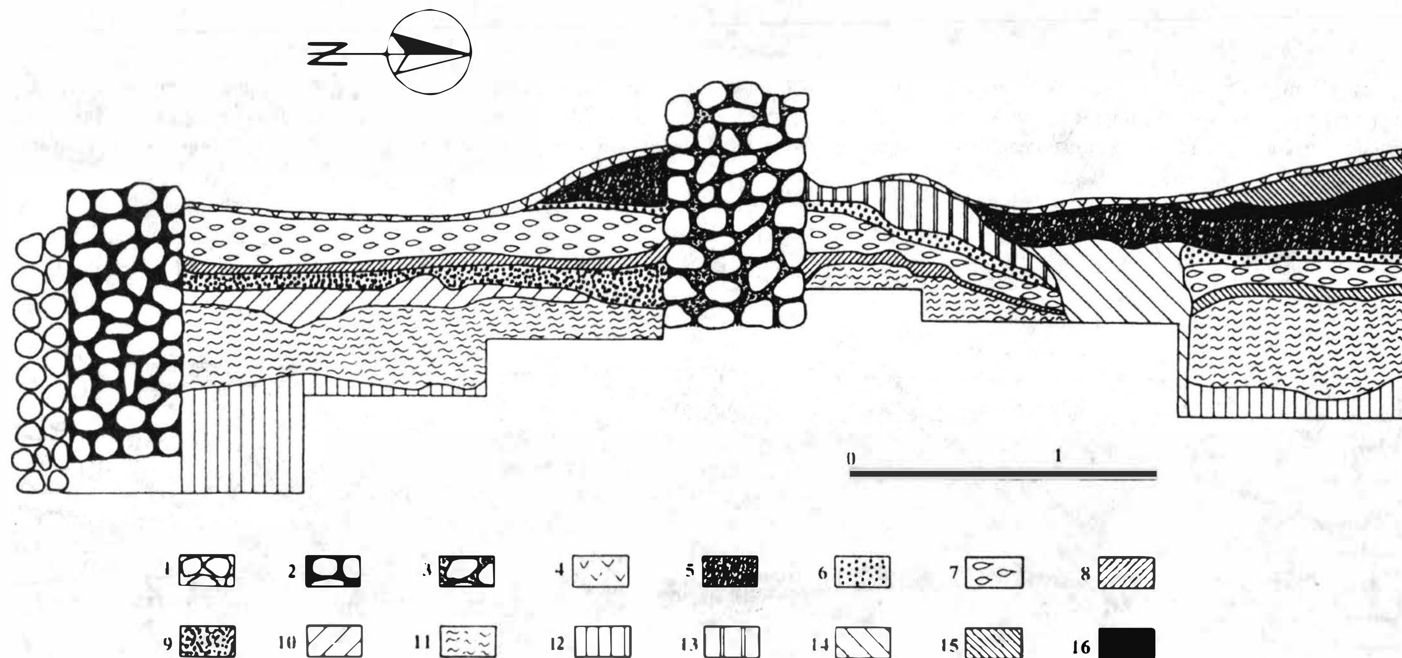

Fig. 5. Daia. Secţiunea 14, profil vest: 1 corul bisericii II/1; 2 corul bisericii II/2; 3 fundaţia sacristiei; 4 sol vegetal; 5 moloz; 6 lentilă moloz – nivel de demolare a sacristiei; 7 castaniu deschis cu fragmente de piatră şi granule de mortar; 8 pământ negru cu mult pigment de mortar – nivel de construcţie a bisericii II/2; 9 pământ negru purtat cu fragmente de piatră şi granule de mortar; 10 pământ negru cu mult mortar – nivel de construcţie a bisericii II/1; 11 pământ negru purtat cu pigment de chirpic; 12 sol viu – castaniu gălbui; 13 pământ negru amestecat cu castaniu, bulgări de mortar şi fragmente de cărămidă; 14 şanţ drenare; 15 pământ negru cu pigment de mortar – nivel de călcare; 16 depunere recentă cu multă ţiglă.

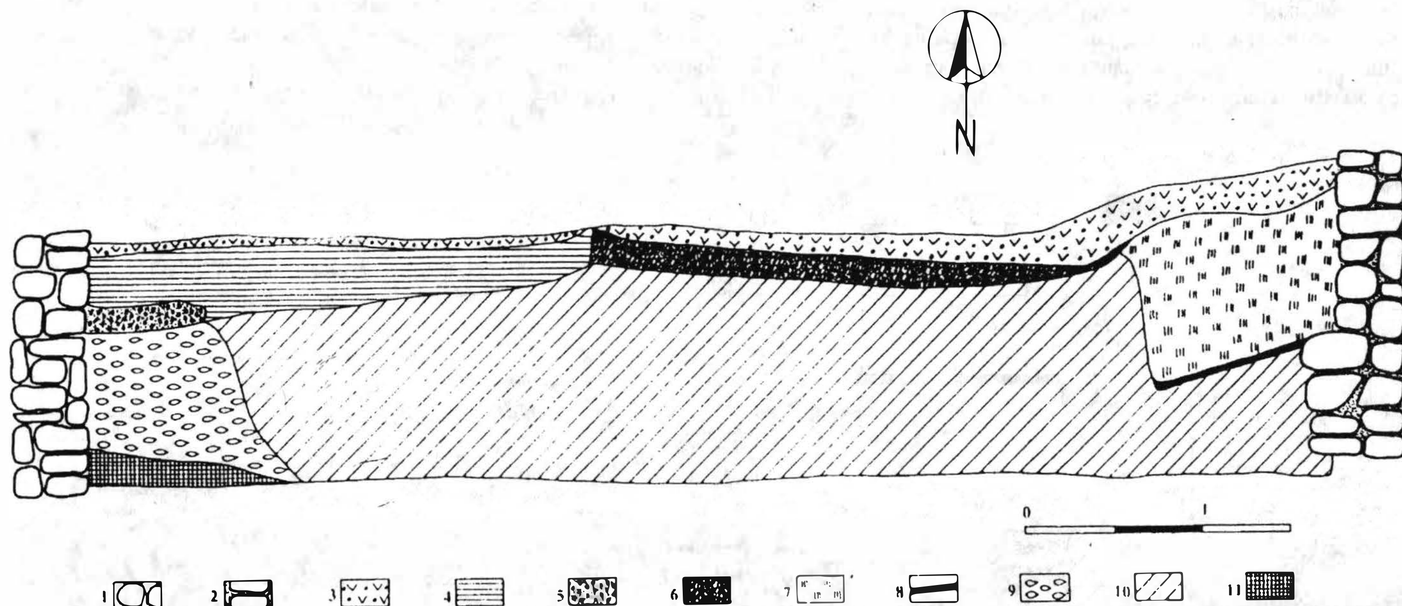

Fig. 6. Daia. Secțiunea 15, profil nord: 1 corul gotic; 2 zidul de incintă; 3 strat vegetal; 4 pământ negru cu moloz şi fragmente de țiglă – nivelare după construirea zidului de incintă; 5 moloz – nivel de construcție a corului gotic; 6. moloz – nivel de construire a incintei; 7. şanț de fundare; 8. lentilă de mortar; 9. sol viu castaniu gălbui; 10. pământ negru afânat cu rar pigment de mortar şi fragmente de piatră; 11. sol viu, lut galben.

a laturii de sud a provocat o rotire a întregului perete, care a tras după sine şi fundaţiile corului bisericii II (vezi mai sus, p. ...).

Demolarea s-a realizat concomitent şi pentru masa altarului, care a fost desfăcută dinspre est spre vest – după cum indică direcţia de depunere a molozului şi faptul că marginea sa estică s-a păstrat parţial aproape la acelaşi nivel cu latura absidei, în vreme ce din partea vestică au rămas doar câteva pietre *in situ*. Noul altar trebuie să fi fost deplasat spre est, dar nu am găsit urme concrete dintr-o astfel de amenajare. Este posibil ca el să se fi aflat chiar pe ruina laturii de închidere a absidei bisericii II, ceea ce ar constitui o explicaţie pentru faptul că aceasta nu a fost demolată până la nivelul de construcţie (fig. 2). Un argument în acest sens ne sugerează „săpăturile" din 1992 care au scos din această zonă „o piatră plată sculptată care putea fi fie *mensa* vechiului altar, fie un fragment de lespede funerară"[18], dar care putea să provină în egală măsură de la altarul gotic. Dacă masa a fost amplasată însă mai spre est, în noua absidă, atunci se afla în zona ocupată ulterior de tribuna modernă, fiind demontată integral cu ocazia construirii acesteia.

Odată cu noul sanctuar au fost refăcuţi şi pilonii arcului de triumf, pe fundaţiile anterioare, faţă de care au fost însă mai scurţi cu aproximativ 0,60 m, astfel că deschiderea dintre navă şi cor a măsurat în această etapă 4,60 m (fig.7/2). Din apropierea pilonului sudic M. Jano notează din nou „o piatră sculptată, lată de 48,5 cm, care a fost parte a vechiului arc de triumf"[19].

Prin înlocuirea corului rectangular cu cel gotic târziu, spaţiul interior al sanctuarului a crescut cu aproximativ 1,40 m în lăţime (0,80 m spre sud, respectiv 0,60 m spre nord), iar în lungime cu 3,35 m. S-a obţinut astfel un careu cu dimensiunile 8 x 7,50 x 6,70 x 6,40 m şi o absidă închisă în trei laturi dintr-un octogon, inegale ca lungime şi uşor asimetrice, adâncimea fiind de 2,20 m măsurată în ax.

Dacă urmărim limita inferioară a primei tencuieli a corului, se constată că în interiorul fostei abside aceasta coboară pe zidul demolat (cota medie –0,20 m, deoarece marginea ruinei a fost lăsată mai înaltă), pe când spre est se află la –0,45–0,50 m. Primul nivel de călcare amenajat în cor este însă la –0,40 m, obţinut prin depunerea, peste nivelul anterior, a unei umpluturi diverse. La această cotă s-a aflat o pardoseală din scânduri fixate pe bârne transversale de secţiuni diferite, ale căror lăcaşuri s-au adâncit aproximativ până la nivelul crepidei absidei rectangulare, pe care au fost dealtfel şi parţial sprijinite. Rezultă de aici că, probabil, bârnele au fost aşezate direct pe nivelul de construcţie, umplutura fiind realizată după montarea acestora, din nevoia de a obţine o suprafaţă relativ uniformă pe care să se sprijine scândurile. Umplerea s-a realizat în apropierea ruinelor cu un pământ aproape curat, negru măzăros (rezultat foarte probabil din noile şanţuri de fundaţie), cu oase umane purtate, iar în partea de mijloc mai mult cu moloz. În mod evident însă,

[18] *Ibidem*, p. 25

[19] *Ibidem*, p. 26. Precizăm faptul că nu am avut posibilitatea să vedem nici una dintre aceste pietre.

această umplutură nu a acoperit complet zidurile demolate, care trebuie să fi rămas vizibile în interiorul noii biserici.

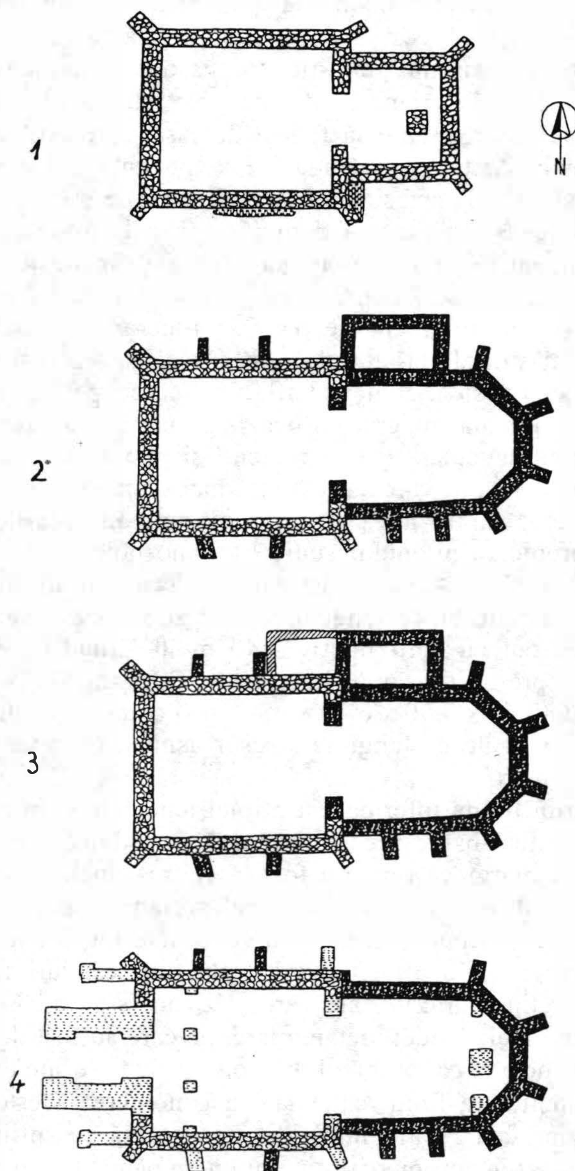

Fig. 7. Daia. Evoluţia bisericii: 1 biserica II/1 şi fragmente din zidăria bisericii I; 2 biserica II/2; 3 biserica II/3; 4 biserica II/4.

În ceea ce priveşte nava, nivelul de călcare al bisericii II a fost păstrat şi după amenajarea corului gotic, respectiv la –0,60 m. Această situaţie, bine

conturată stratigrafic, este susținută și de faptul că fragmentele de tencuială cu urme de pictură de pe peretele de nord sunt acoperite până la nivelul de călcare marcat prin decroșul fundației, de două straturi succesive de tencuială. Cum în absida bisericii II nu a fost sesizată o astfel de situație, cele două straturi de pe peretele de nord al navei au fost realizate ulterior demolării, ceea ce indică o perioadă destul de lungă de funcționare a primului nivel. Abia un al treilea strat de tencuială marchează creșterea nivelului de călcare din navă cu cca 0,18 m, iar tencuiala actuală a fost realizată după adăugarea unei umpluturi de încă 0,45 m.

Corul gotic a fost prevăzut încă din construcție cu un sistem de contraforturi: două pe latura de sud, simetric amplasate, și câte unul la fiecare intersecție a laturilor absidei. Sistemul de contraforturi al navei a fost de asemenea modificat în această perioadă (sau oricum într-o etapă relativ apropiată), adăugându-se câte două contraforturi pe fiecare dintre laturi. Caracteristica generală a acestora consta în fundații de formă neregulată, realizate din bolovani mari de piatră așezați dezordonat, peste care s-a aruncat o cantitate insuficientă de mortar friabil, semănând destul de bine cu cel folosit pentru încăperea anexată sacristiei. Singurul contrafort cu o zidărie mai îngrijită este cel de sud-vest. Contraforturile sudice sunt amplasate oarecum simetric, dar nu sunt perpendiculare pe peretele navei, ci înclinate unul spre altul; această poziție ciudată ar trebui probabil pusă în legătură cu ușa din această zonă (eventual cu o amenajare superficială de protecție în fața acesteia?). Evident, ambele suprapun ruina bisericii I, șanțurile lor de fundare adâncindu-se oblic față de aceasta, fără să o atingă (fig. 3/C). Contrafortul de vest are o fundație masivă, lată de 1,70 m, față de o elevație de numai 0,90 m, care este însă mult deplasată spre vest. Contraforturile de pe latura de nord sunt aproximativ perpendiculare pe peretele navei. Cel estic are însă o fundație lată de numai 0,60 m, ceea ce constituie o excepție de la regulă; dimensiunile sale, conjugate cu poziția în imediata apropiere a încăperii adosate sacristiei, par să indice faptul că la data respectivă această încăpere era cel puțin prevăzută.

Concomitent, pe partea de nord a fost construită o sacristie[20] cu dimensiunile interioare 2,35 x 4,50 m, contrafortul din colțul nord-estic al navei fiind demolat până aproape la talpa fundației, iar latura de vest a noii construcții adosată în prelungirea umărului navei (fig. 2 și 5). În momentul efectuării cercetărilor, fragmente din zidurile de vest și est erau încă vizibile la suprafața terenului, iar cel de nord a fost identificat în săpătură. Fundațiile sacristiei au o lățime de 0,75 m și sunt realizate din aceleași materiale ca și corul, cu care de fapt latura de est este țesută. Nivelul de construcție se află la –0,60 m, marcat printr-o placă de mortar curat care a constituit foarte probabil și baza primului nivel de călcare în sacristie, mai coborât deci decât

[20] Ferenczi (supra n. 2) menționează pentru prima dată sacristia și de asemenea un osuar, care se reduce însă la o simplă goapă umplută cu oase umane. Aceasta nu a fost identificată în săpătura noastră, dar s-a putut observa în timpul executării drenajului pe partea de nord a bisericii, în 1996.

în cor. Față de ambele niveluri de călcare, pragul golului prin care se realiza legătura între cor și sacristie se află însă mai sus, la –0,20 m, accesul fiind probabil rezolvat cu ajutorul unor trepte. Golul este prevăzut spre interiorul bisericii cu un ancadrament din piatră[21] închis în semicerc, cu muchiile teșite în unghi de 45°, iar spre sacristie se încheie cu o boltă semicirculară, realizată din lespezi de piatră, fără montanți.

Etapa 3. Sacristiei i s-a adosat spre vest o încăpere de plan dreptunghiular, cu dimensiunile 1,80/2 x 3,35 m. Latura nordică a acesteia prelungește în linie dreaptă latura corespunzătoare a sacristiei, iar cea de vest este perpendiculară pe navă. Zidurile au o grosime medie de 0,45 m (0,70 m în zona colțului), iar cota de fundare este superficială. Zidăria laturii de nord este așezată pe decroșul de fundare a sacristiei, adâncindu-se în lungul traseului cu maximum 0,20 m, iar cea a laturii vestice pe decroșul de fundare a navei, adâncindu-se ulterior față de aceasta cu maxim 0,15 m (fig. 7/3). Nu avem nici un indiciu despre funcțiunea acestei încăperi. Imediat după îndepărtarea stratului vegetal, în jumătatea de est a apărut un strat de oase umane depozitate în dezordine (grosime maximă 0,25 m), dar credem că acestea provin mai degrabă dintr-o săpătură anterioară (eventual cele din 1972 ?), dată fiind adâncimea foarte mică. Nu este însă exclus ca destinația de bază să fi fost aceea de osuar. Având în vedere configurația zidurilor, foarte probabil așezate direct pe nivelul de călcare contemporan, se pare că această construcție a fost realizată la puțină vreme după sacristie, deci plasăm această etapă spre sfârșitul secolului al XV-lea sau în veacul următor, fără să fie însă exclusă și o datare mai târzie. Stratigrafic este evident doar faptul că ambele încăperi de pe partea de nord a bisericii au fost demolate concomitent.

Etapa 4. Ajunsă în această formă, biserica a suferit încă o serie de transformări, fiecare epocă artistică lăsând aici o amprentă puternică. Primele intervenții mai mari par să fi avut loc în prima jumătate a secolului al XVII-lea, de pe urma cărora au rămas două inscripții: anul 1624, pe latura de est a corului, respectiv, 1630, pe panoul central al tavanului casetat și pictat. În legătură cu prima dintre acestea putem doar să presupunem că acum a fost realizată tribuna de est, susținută pe trei stâlpi din zidărie de cărămidă, de secțiune neregulată, așezați pe o fundație superficială din piatră și fragmente de cărămidă, având ca liant un mortar extrem de friabil. Pentru această amenajare partea de est a corului a fost complet excavată până la o adâncime maximă de 1 m, începând de la ruina absidei bisericii I. La acest nivel a fost întinsă o șapă de mortar relativ groasă, pe care se sprijină fundația cu traseu foarte variabil, a cărei lățime medie este de 1,45 m. Amenajarea tribunei a fost precedată de o primă refacere a pardoselii corului.

Cele mai importante lucrări ale acestei etape au avut însă loc la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, iar la încheierea lor

[21] Acest ancadrament merită în sine o discuție specială, deoarece profilatura și dimensiunile sale par să indice faptul că a fost refolosit. Locul de proveniență este însă greu de precizat, fiind categoric prea mic pentru a fi deservit vreodată accesul vestic în navă.

biserica se afla în forma actuală (fig. 2 şi 7/4). Inițierea acestor intervenții ar putea fi o consecință a dezastruosului incendiu din 1766 care a distrus satul aproape în întregime, deşi nu există nici un indiciu concret că a afectat şi biserica. Descrierea din 1844 precizează că incendiul a pornit de fapt de la biserică („au găsit ideea strâmbă de a da biserica noastră cu totul pradă flăcărilor de foc – diabolicul proiect a şi izbândit"[22]), dar nici în cercetările de parament şi nici în săpăturile arheologice nu au apărut asemenea urme.

Conform unei inscripții încastrate pe latura de vest a zidului de incintă, acesta s-a construit în 1774. Inițial a fost sprijinit cu contraforturi pe latura de sud şi parțial pe cea de est (astăzi se mai observă doar urmele acestora, ascunse sub noua tencuială de restaurare) şi acoperit cu şindrilă. Pentru realizarea fundației s-a săpat un şanț foarte lat, de la un nivel mai ridicat față de cel al etapei gotice târzii în medie cu 0,40 m. Talpa fundației se află la –1,55 m, în stratul de pământ negru afânat.

În jurul anului 1794 interiorul a căpătat o amprentă barocă prin refacerea arcului de triumf, construirea unui amvon şi plasarea unor stucaturi în partea superioară a pereților corului, în timpanele bolții. Arcul de triumf sau cel puțin pilonii acestuia au fost desfăcuți aproape complet şi reconstruiți din cărămidă pe fundațiile vechi; cu această ocazie au fost scurtați, deschiderea dintre navă şi cor devenind astfel de 6,15 m. Amvonul a fost construit în prelungirea pilonului sudic.

Cea mai importantă intervenție din această perioadă este însă construirea turnului din fațada de vest a bisericii şi a celor două picioare de zidărie paralele cu laturile de nord şi sud ale acestuia, care prelungesc spre vest pereții navei. Cu această ocazie latura de vest a navei a fost aproape complet demolată şi zidăria refăcută din fundație. Conform observațiilor efectuate în S. 1, se pare că pentru edificarea turnului a fost săpată o groapă de dimensiuni mari, ale cărei laturi au fost zidite dinspre interior. Zidăria este realizată predominant din piatră, rar fiind folosite şi fragmente de cărămidă. Fundația turnului are dimensiuni apreciabile: 2,50 m spre est, şi probabil tot atât spre vest, iar lateral are un traseu semicircular, cu o lățime maximă de 4,25 m. Talpa nu a apărut până la adâncimea maximă de 1,60 m atinsă în săpătură. După realizarea fundației, spațiul rămas liber în interior a fost umplut cu un pământ negru amestecat cu multe fragmente de piatră, cărămidă şi bulgări de mortar. Dimensiunile neobişnuit de mari ale fundației au fost probabil justificate pe de o parte de dimensiunile impresionante ale construcției proiectate (42 m înălțime), pe de altă parte de problemele de rezistență ale navei şi corului, care până la data respectivă trebuie să se fi manifestat într-un fel sau altul. Nivelul de construcție se afla la –0,31 m, marcat printr-un accentuat decroş al zidăriei. La această cotă au fost surprinse şi urme dintr-o pardoseală din cărămidă pătrată fixată în mortar, pe care se întoarce o primă tencuială a interiorului. Această cotă indică faptul că în decurs de câteva secole nivelul exterior de călcare a crescut cu 0,30–0,40 m; în schimb, nivelul din interiorul navei era

[22] Jano, *Cercetare*, p. 7.

încă cel original, la –0,60 m, relația cu turnul fiind asigurată prin două sau trei trepte din blocuri de piatră legate cu mortar, ale căror urme au fost găsite în S. 1 (fig. 4). Nivelul de călcare din turn a suferit o singură modificare când a fost adus la cota actuală, odată cu egalizarea acesteia în toate compartimentele bisericii.

Concomitent sau oricum într-un interval nu prea mare de timp după construirea turnului trebuie să fi fost amenajată şi tribuna de vest. Elementele ei de susținere sunt aşezate pe o fundație cu traseu neregulat, adosată pereților laterali ai navei şi continuă pe toată lățimea acesteia, cu excepția zonei din fața intrării unde se întrerupe. Stâlpii şi balconul sunt din cărămidă, iar fundația din piatră şi cărămidă legată cu un mortar galben nisipos, extrem de friabil. Partea superioară a acesteia se află la –0,35 m (nivel aproape identic cu acela al pardoselii din turn, ceea ce poate constitui un argument în favoarea contemporaneității celor două structuri), iar talpa la –1,54 m. Stratigrafic este însă evident faptul că, la data realizării tribunei, nivelul din navă continua să se afle la –0,60 m, treptele care facilitau accesul dinspre vest fiind încă în funcțiune. Dealtfel, întreruperea fundației tribunei exact în dreptul intrării pare să pledeze în acelaşi sens. Din aceste observații rezultă că partea superioară a fundației trebuie să fi funcționat inițial ca un fel de soclu pentru stâlpi, vizibil în navă pe o înălțime de 0,20–0,25 m.

Din corelarea nivelurilor de călcare rezultă faptul că tot în această etapă au fost demolate construcțiile de pe latura de nord a navei şi corului şi s-au operat unele modificări ale sistemului de contraforturi, după cum urmează: al doilea contrafort dinspre vest pe latura de sud a navei a fost refăcut din fundație, cu un traseu uşor modificat față de cel original; contrafortul de sud-est a fost demolat şi refăcut pe o fundație masivă; umărul de nord al navei a fost sprijinit de un contrafort nou, aflat la mică distanță de latura vestică a fostei sacristii.

Morminte. În cursul săpăturilor au fost cercetate 27 morminte, dintre care opt se găsesc într-o groapă comună situată pe partea de nord a navei, surprinsă parțial în S. 12. Scheletele au fost în poziție anatomică, dar aruncate unele peste altele, la numai –0,80 m față de nivelul actual de călcare, într-un strat de umplutură care nu poate fi mai vechi decât secolul al XVIII-lea. Din cimitirul propriu-zis al bisericii au fost identificate mai multe morminte, dar nu s-au putut investiga decât cele 19 aflate la limita superioară a pânzei freatice: zece dintre acestea aparțin, după cum s-a mai spus, bisericii I, iar celelalte nouă pot aparține oricăreia dintre etape. Stratigrafic, toate înmormântările s-au făcut într-un strat de pământ negru măzăros, afânat, care conține rar pigment de mortar, astfel că din acest punct de vedere nu se poate face nici o departajare. Nu s-a recuperat nici un obiect de inventar, deşi s-au înregistrat cazuri de oase înverzite.

Concluzii. Cercetările arheologice efectuate la biserica reformată din Daia ne oferă date suficiente pentru a stabili evoluția planimetrică a monumentului, dar din păcate nu şi pentru fixarea cronologiei. Din această ultimă perspectivă se constată faptul că dezvoltarea bisericii poate fi urmărită

destul de detaliat începând de pe la mijlocul secolului al XV-lea, în vreme ce etapele anterioare sunt încă problematice. Nici izvoarele scrise nu ne ajută prea mult în această privință, majoritatea fiind târzii, din secolele XVI–XVII. În acest domeniu rămânem încă în sfera relativității şi trebuie să apelăm la cadrul istoric general şi la concluziile istoricilor de artă.

Prima mențiune documentară a satului este făcută în registrul dijmelor papale din 1333–1334, când la Daia este amintit un preot; pe această bază s-a tras concluzia că la data respectivă exista deja o biserică, avându-se desigur în vedere biserica II. Din analiza stilistică a diferitelor componente ale clădirii, istoricii de artă propun în general o datare la sfârşitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea[23]. Primele cercetări stratigrafice efectuate asupra frescelor păstrate pe peretele de nord al navei (vezi mai sus p. ...), l-au determinat pe Mihaly Jano să fixeze construirea bisericii în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, acceptând o etapă de intervenții mai semnificative spre mijlocul veacului următor, când ar fi fost realizate şi cele trei deschideri de pe peretele sudic al navei (uşa şi cele două ferestre)[24]. Investigarea mai detaliată a tencuielilor de epocă şi a fragmentelor de pictură din această zonă indică însă faptul că cele trei ancadramente se află *in situ*, şi nu au suferit modificări vizibile – cu excepția uşii unde s-a intervenit asupra pragului şi părții superioare a ancadramentului interior. În acest context considerăm că, în stadiul actual al cercetărilor, este firesc să optăm pentru o cronologie puțin mai largă, revenind deci la sfârşitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea.

Fragmentele de zidărie păstrate pe latura de sud a navei actuale şi mai ales mormintele distruse la construirea acesteia sunt dovezi incontestabile ale existenței bisericii I, pentru care nu putem însă preciza decât un ipotetic amplasament. Cronologic, aceasta trebuie să fi fost construită în cursul secolului al XII-lea sau la începutul veacului următor. Din păcate, singurele materiale pe care le putem invoca în sprijinul acestei datări sunt câteva fragmente ceramice datând din veacul al XII-lea menționate de Geza Ferenczi după sondajele sale din 1992.

CATALOGUL MORMINTELOR

(1. stare de conservare; 2. deranjat; 3. orientare; 4. poziție; 5. relații stratigrafice).

M. 1: copil, –0,90 m; 1. precară; 2. brațul stâng pare să fi fost deranjat de o intervenție ulterioară; mormântul a fost curățat şi în sondajele din 1992; 3. V–E; 4. întins pe spate, brațele paralele pe lângă corp.

M. 2: copil, –1,10 m; 2. jumătatea superioară deranjată la construirea corului gotic; 3. V–E; 4. întins pe spate.

[23] David, *op. cit.* (supra n. 1), p. 263.

[24] Jano, *Muemlekvedelmi Szemle*, p. 38.

M. 3: matur, –1,05 m; 1. Foarte proastă; se păstrează doar câteva fragmente de oase.
M. 4: copil, –1,22 m; 1. precară; 2. partea stângă uşor deranjată de o intervenţie nedeterminată; 3. V–E; 4. întins pe spate, braţele probabil pe lângă corp.
M. 5: matur, –1,12 m; 1. precară; 2. deranjat la construirea contrafortului de sud-vest al navei, care l-a suprapus parţial; au rămas *in situ* oasele mari ale picioarelor, peste care fusese aruncat craniul; 3. V–E; 4. întins pe spate; 5. suprapune M. 5a.
M. 5a: probabil copil; –1,14 m; 1. precară; se păstrează mici fragmente de oase 2. suprapus direct de M. 5, care a dislocat oasele; 3. V-E.
M. 6: matur, –1,12 m; 1. precară; 2. deranjat la construirea contrafortului de sud-vest al navei, când oasele au fost făcute pachet; 5. a suprapus M. 6a.
M. 6a: matur, –1,13 m; 1. precară; 2. suprapus direct de M. 6, care a deranjat oasele din zona mediană; de asemenea, lipsesc oasele inferioare ale picioarelor, dislocate probabil de un alt mormânt pe care nu l-am surprins în săpătură; 3. V–E; 4. întins pe spate, braţele pe lângă corp; 5. a suprapune M. 6b.
M. 6b: matur, –1,15 m; 2. suprapus de M. 6a, care l-a distrus în cea mai mare parte; se păstrează doar fragmente din oasele mari; 3. V–E; 4. întins pe spate, braţele pe lângă corp.
M. 7: matur, –1,26 m; 1. precară; 2. partea dreaptă şi oasele inferioare ale picioarelor deranjate probabil de un alt mormânt pe care nu l-am identificat; 3. V–E; 4. întins pe spate, braţele pe lângă corp; 5. a deranjat M. 10 şi M. 7a; este suprapus de pragul intrării sudice, fără să fi fost însă deranjat.
M. 7a: matur, –1,20 m; 2. distrus complet de M. 7, care l-a suprapus aproape pe acelaşi amplasament; s-au găsit doar oasele piciorului stâng; 3. V–E.
M. 8: copil, – 1,26 m; 1. precară; 3. V-E; 4. întins pe spate, braţele pe lângă corp, uşor îndoite spre stânga.
M. 9: matur, –1,28 m; 1. precară; 2. jumătatea superioară distrusă la construirea tribunei de vest; 3. V–E; 4. întins pe spate.
M. 9a: matur, –1,23 m; 1. precară; 2. jumătatea superioară distrusă la construirea tribunei de vest, jumătatea inferioară de asemenea distrusă de o intervenţie nedeterminată; *in situ* s-au găsit doar oasele bazinului; 3. V–E.
M. 10: matur, –1,22 m; 1 precară; 2. parţial distrus de M. 7, parţial probabil de un alt mormânt care trebuie să se găsească sub pragul intrării sudice; *in situ* doar craniul şi braţul drept; 3. S–N.
M. 11: matur, – 1,20 m; 2. distrus în cea mai mare parte la construirea navei; s-au găsit *in situ* doar oasele părţii drepte, rămase lângă fundaţie; 3. V–E; 4. întins pe spate, braţele pe lângă corp.
M. 11a: matur, –1,30 m; 2. distrus aproape complet la construirea contrafortului de sud-vest al navei; s-a găsit doar partea inferioară a picioarelor, ieşind de sub fundaţie.
M. 12: matur, –1,40; 2. Partea inferioară a picioarelor; 3. V–E; 4. Întins pe spate, braţele pe lângă corp.
M. 13: copil, –1,31; 3. V-E; 4. Întins pe spate, braţele pe lângă corp.

THE CALVINIST CHURCH FROM DAIA, HARGHITA COUNTY. ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES

ABSTRACT

The village of Daia (Hung. Székelydálya) is situated in the valley of the homonymous brook, in the hydrographic basin of the Kis-Homorod and belongs to the Ulieş commune in the Harghita county. Daia was mentioned for the first time in 1331–1332, but until the 17th century the written sources are rather

poor. The Calvinist church is well known because of the Renaissance wall paintings from the vaults of the choir. The first opportunity for systematic researches was created in 1992, when the church, being in a bad state of conservation, was included in the restoration program of the Direction of Monuments, Ensembles and Historical Sites. Between 1992 and 1996 there were made historical, architectural and archaeological investigations[2].

The archaeological researches have brought important results concerning the planimetrical and chronological evolution of the monument. The first church (I), from which there are preserved only some fragments of walls on the south part of the present nave (fig. 2 and 7), was probably built in the 12th–13th centuries, by the first generations of Siculi colonized here. Around this church there was also a small cemetery. The second church (II), built in the second half of the 13th century or at the beginning of the 14th century, is composed of the present nave and a rectangular apse, with the pillars of the triumphal arch much advanced towards inside. The masonry is in river stone of medium dimensions, linked with hydraulic mortar. Outside, the building has 6 buttresses obliquely disposed at the corners of the nave and of the choir. The walls were painted; traces of the lower part of that painting are preserved under the present floor level, in fragments on the north wall of the nave and almost compactly on the ruin of the apse, from whose elevation a 30–40-cm-high fragment is preserved.

The rectangular apse was demolished around 1445–1446 and was replaced by the present developed Gothic choir (church II/2). The two operations, of demolishing and building, were done at the same time, the construction materials being reused (in the choir structure there have been discovered several stones with mural painting fragments of the church II/1). The north and south sides of the Gothic choir partially overlapped the existing masonry, which led to irregularities in their plan and dimensions, the consequence being a frail resistance structure. Outside, there were built buttresses at each intersection. The walls of the choir were completely prepared for painting. In fact, the painting was made only on the east side. The lay painting from the vault dates from a later, period, around 1500.

The church II/2 was endowed, from the very beginning, with a sacristy on the north side of the choir. In the same phase the nave was fortified with two pairs of buttresses on the north and south sides. The sacristy was later extended towards north with a room of the same size, which served as an ossuary (church II/3).

Among other new interventions, the most important ones are the construction of the eastern tribune (the 17th century), the low surrounding wall (1774), the tower and the western tribune (1800–1803).

In the excavation there have been identified several tombs, but only 19, from the upper part of the phreatic watermark, have been researched, none of them having an inventory. From the stratigraphical point of view, we can surely assert that 10 tombs belong to church I, being cut by the foundations of church II/1.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. Daia, Harghita county. General plan of excavations.

Fig. 2. Daia. General plan of the church: 1 – church I (12th–13th centuries); 2 – church II/1 (13th–14th centuries); 3 – church II/2 (15th century); 4 – church II/3 (15th–16th centuries); 5 – church II/4 (16th–19th centuries).

Fig. 3. Daia. Plans of trenches S. 16 (A) and S. 18 (B) and western profile of trench S. 16 (C).

Fig. 4. Daia. Trench 1, northern profile.

Fig. 5. Daia. Trench 14, western profile.

Fig. 6. Daia. Trench 15, northern profile.

Fig. 7. Daia. The evolution of the Calvinist church: 1 - church II/1 and fragments from the masonry of church I; 2 – church II/2; 3 – church II/3; 4 – church II/4.

CONSIDERAŢII PRIVIND NECROPOLA DIN JURUL BISERICII VECHII CURŢI DOMNEŞTI DIN CÂMPULUNG

de GH. I. CANTACUZINO

Cercetările arheologice din 1975–1977, 1981–1982 şi 1984 de la vechea **curte domnească** din **Câmpulung** au scos la lumină vestigii din **sec. XIV** şi au urmărit transformările aduse ansamblului în veacurile următoare, în special după înfiinţarea aici a **mânăstirii**, în 1635. Au fost descoperite integral sau parţial **218 morminte** şi peste 20 **reînhumări**. Majoritatea mormintelor datează din **sec. XV–XVI**. Sunt analizate: frecvenţa înmormântărilor în diferite perioade, amplasarea mormintelor în cuprinsul ansamblului în raport cu transformările aduse acestuia, prezenţa şi caracterul **inventarului funerar**, particularităţile de ritual, urmărindu-se precizarea locului necropolei în cadrul ansamblului monumental şi al vechiului oraş.

Cercetările arheologice efectuate în anii 1975–1977, 1981–1982 şi 1984 în zona fostei curţi domneşti din Câmpulung[1] au contribuit la o mai bună cunoaştere a bisericii ctitorite de Basarab I şi de Nicolae Alexandru şi a altor vestigii din sec. XIV – un zid împrejmuitor al bisericii, un val de pământ cu şanţ, precum şi resturi ale unei impunătoare construcţii de piatră în partea de NE a ansamblului. S-au putut clarifica problemele ridicate de schimbarea înfăţişării ansamblului arhitectural în timpul lui Matei Basarab, precizându-se modul în care a fost refăcută biserica pe fundaţiile şi cu materialul celei anterioare, aducându-se dovezi arheologice pentru datarea casei de la SV de biserică şi a turnului clopotniţă, descoperindu-se vestigii ale hanului cu prăvălii. Totodată s-au obţinut date privind construcţiile ridicate în primele decenii ale sec. XVIII sau în veacul următor. Aceste cercetări au avut ca rezultat şi descoperirea unui mare număr de morminte aparţinând necropolei care înconjura lăcaşul de cult. Săpăturile, constând dintr-o reţea de secţiuni longitudinale şi transversale, dispuse astfel încât să poată acoperi cât mai uniform aria accesibilă cercetării, au urmărit în primul rând vestigiile vechilor construcţii, astfel încât un mare număr de morminte au fost dezvelite numai parţial (fig. 1). Chiar dacă necropola a fost cercetată doar în mică măsură – mai puţin de 9% din întreaga suprafaţă a ansamblului a putut fi investigată –, o analiză este necesară pentru fixarea locului său în cadrul ansamblului monumental, precum şi în cel al vechiului oraş[2].

[1] Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristocea, T. Mavrodin, Şt. Trâmbaciu, StComCâmpulung Muscel 1, 1981, p. 23–29; Gh. I. Cantacuzino, SCIVA 22, 1981, 1, p. 131–139; idem, CAMNI 7, 1984, p. 199–206.

[2] Studiul antropologic al scheletelor din mormintele descoperite în 1976 şi 1977, efectuat de d-na Laurenţia Georgescu de la Centrul de Cercetări Antropologice „Francisc I. Rainer" al Academiei Române, va fi publicat separat.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 181–193

Numărul total al mormintelor identificate este de 218, la care se adaugă peste 20 de reînhumări. S-au descoperit integral sau în cea mai mare parte, în săpătură, 107 morminte; 28 dintre acestea erau parțial distruse, 20 într-atât încât nu permiteau concluzii – 15 în privința elementelor de ritual și a prezenței inventarului, alte cinci privind particularitățile de ritual. În cazul a șase morminte, în săpătură a fost dezvelită numai partea dreaptă sau cea stângă, la trei dintre ele în mai mare măsură. De la un număr de 16 morminte în săpătură se afla numai craniul, de la 42 – partea superioară (trei fiind parțial distruse, 25 păstrate în măsură concludentă), iar de la 47 partea inferioară (trei parțial distruse, 12 păstrate în măsură concludentă) (fig. 2–3). Așadar, chiar în cazul unor morminte incomplet dezvelite, 40 s-au aflat în săpătură într-o proporție concludentă. Rezultă astfel în total 126 de morminte (57,79%) pe baza cărora se pot trage concluzii privind ritualul funerar și 134 (61,46%) privind inventarul. Toate cele 218 morminte pot fi avute în vedere pentru analizarea modului de dispunere a înmormântărilor în cuprinsul ansamblului.

Ca repere pentru datarea mormintelor a putut folosi atât inventarul, acolo unde a existat, în special monedele găsite în unele morminte, cât și poziția stratigrafică, raportul față de vestigiile diferitelor etape de construcție sau suprapunerile înmormântărilor.

Mormintele pot fi grupate în diferite perioade, desigur cu o anumită aproximație, după cum urmează:

– sfârșitul sec. XIV și prima jumătate a sec. XV – 12 morminte (5,50%);
– sec. XV și prima jumătate a sec. XVI – 60 morminte (27,52%), între care 19 probabil în sec. XV;
– sec. XVI – 59 morminte (27,06%), dintre care trei posibil de la sfârșitul sec. XVI sau începutul veacului următor;
– sfârșitul sec. XVI și primele decenii ale sec. XVII – 33 morminte (15,14%), dintre care trei posibil puțin mai târzii;
– sec. XVII, fără o precizare mai exactă a intervalului –21 morminte (9,63%);
– a doua jumătate a sec. XVII – sec. XVIII – 25 morminte (11,47%);
– a doua jumătate a sec. XVIII – prima jumătate a sec. XIX – opt morminte (3,67%).

Așadar, 164 de morminte pot fi datate în perioada cuprinsă între finele sec. XIV și al patrulea deceniu al sec. XVII, momentul întemeierii mânăstirii Câmpulung (75,23% din total), 33 ulterior mijlocului sec. XVII (15,14%), iar 21 (9,63%) se datează mai larg în sec. XVII, fără a se putea preciza dacă sunt anterioare sau ulterioare lucrărilor din al patrulea și al cincilea deceniu al secolului amintit. În orice caz, marea majoritate a mormintelor descoperite, peste trei sferturi, sunt anterioare întemeierii mânăstirii și construcțiilor ridicate sub Matei Basarab.

Marea biserică ridicată în sec. XIV a fost și prima necropolă domnească a Țării Românești. Basarab I a murit în 1352 la Câmpulung și nu sunt motive să credem că va fi fost înmormântat în altă parte decât în biserica în care se află piatra funerară a fiului său Nicolae Alexandru, din 16 noiembrie 1364. Primilor doi domni le-au fost atribuite criptele descoperite de Virgil Drăghiceanu

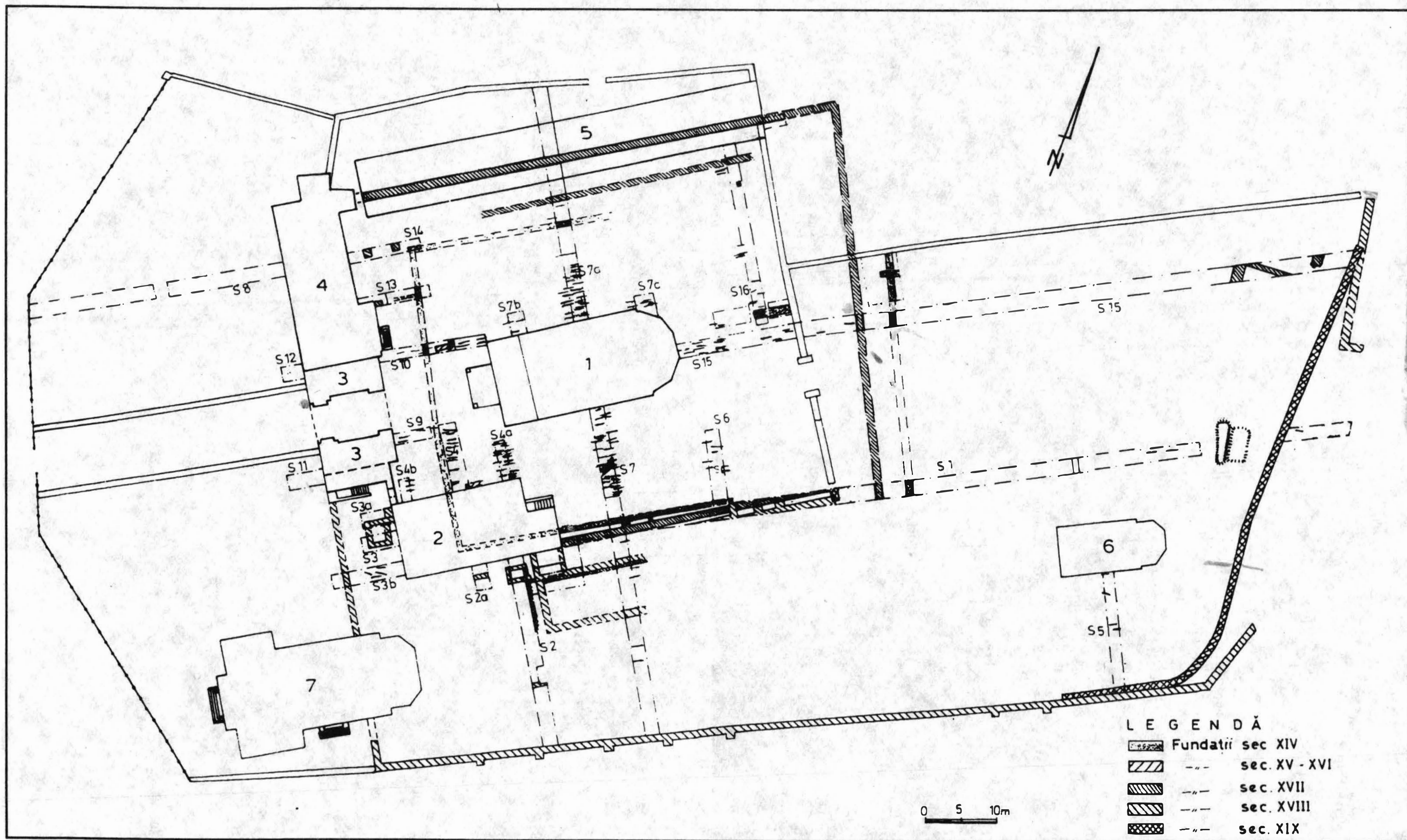

Fig. 1. Câmpulung, vechea curte domnească. Planul cercetărilor arheologice din 1975–1977, 1981–1982 şi 1984, cu amplasarea mormintelor. 1 biserica domnească „Negru Vodă"; 2 casa de la SV de biserică („egumenească"); 3 turnul clopotniţei. 4 casa de la N de turn („arhierească"); 5 corp de chilii; 6 biserica bolniţei; 7 clădire modernă.

în 1924 în partea de sud a naosului[3]. În acelaşi lăcaş aveau să fie înmormântaţi ulterior, când biserica domnească de la Argeş devenise necropola domnilor Ţării Româneşti, unii mari boieri sau jupâniţe. Au fost descoperite patru morminte din prima etapă de construcţie a bisericii, între care cel al lui Dan logofăt, cu lespedea din 1604, şi cinci din edificiul refăcut[4]. Încă din sec. XIV au început înmormântările în afara bisericii. Densitatea acestora avea să devină deosebit de mare în veacurile următoare, în special în zona de la sud şi sud-vest de biserică, unde numeroase morminte sunt suprapuse sau au distrus pe cele anterioare.

Cele mai vechi morminte au fost descoperite la circa 35 m S de biserică (M.99 şi M.100, din partea de vest a S.7/1976). Poziţia stratigrafică lc arată ca anterioare valului de pământ descoperit pe latura de sud a ansamblului şi datat prin săpăturile din 1975 şi 1976 în sec. XIV, imediat după ridicarea bisericii şi a zidului care o împrejmuia. În profilul peretelui estic al aceleiaşi secţiuni s-au putut distinge şi alte două gropi anterioare amenajării valului, care pot să aparţină unor morminte aflate dincolo de limita săpăturii. Un alt mormânt (M.196 din S.15/1977) a fost parţial distrus, în partea sa superioară, de fundaţia lăţită cu peste 0,50 m a absidei răsăritene a bisericii (fig. 4). Situaţia stratigrafică este neclară în această zonă datorită unor gropi târzii. Împotriva presupunerii că ar putea fi vorba de un mormânt aflat în preajma unui ipotetic lăcaş anterior, dc lemn, ale cărui urme nu s-au găsit, poate fi adus argumentul că adâncimea la care a fost descoperit este redusă, numai 0,40–0,50 m faţă de nivelul părţii superioare a fundaţiei, ceca ce permite mai curând să credem că temelia a suferit anumite intervenţii în sec. XVII sau ulterior.

Monedele cele mai vechi descoperite în morminte sunt din a doua partc a domniei lui Mircea cel Bătrân (emisiuni din perioada 1396–1418): una din acestea, aflată în M. 81 din S. 4 a/1976, ca şi o monedă de la Mircea cel Bătrân găsită, împreună cu alte trei, emise de Sigismund de Luxemburg (1387–1437), în apropiere, într-o groapă cu oseminte reînhumate[5]. Respectivele morminte pot fi datate mai curând la începutul sec. XV. În cursul aceluiaşi secol înmormântările s-au extins spre sud, dincolo de vechiul zid din jurul bisericii, care a fost demantelat. Trei morminte (M. 6, M. 8 şi M. 9) se aflâ deasupra resturilor acestui zid; două dintre ele (M. 6 şi M. 9) sunt datate cu monede de la Matia Corvin (1458–1490). În sec. XV şi în prima parte a sec. XVI cele mai multe morminte erau situate la S şi SV de biserică, până la o distanţă destul de mare, depăşind zona în care avea să fie ridicată casa numită în catagrafiile din sec. XIX „egumenească" (aici au fost descoperite şi în 1963 un număr de şapte morminte, patru de adulţi şi trei de copii, datate cu monede

[3] V. Drăghiceanu, BOR 82, 1964, 3–4, p. 284 şi urm; o aprofundată analiză a problemelor ridicate de mormintele din interiorul bisericii la P. Chihaia, *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 212–219.

[4] Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 298; Chihaia, *op. cit.*, p. 219–221, 245–247.

[5] Cea mai veche monedă descoperită în acea zonă, fără a fi asociată unui mormânt, este un dinar din timpul reginei Maria a Ungariei (1382–1387). Monedele au fost identificate de Flaminiu Mârţu în 1975 şi de Octavian Iliescu în 1967–1977.

Fig.2. Câmpulung, vechea curte domnească. S. 7/1976. Planul mormintelor descoperite la S de biserică, pe niveluri de înmormântări (detaliu).

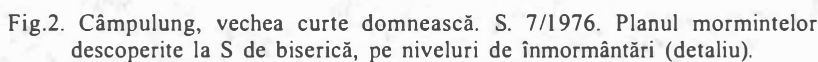

din sec. XVI[6]). Densitatea lor este mai redusă în această perioadă la N şi E de biserică.

În sec. XVI înmormântările sunt destul de numeroase la S, precum şi la E şi N de biserică, ceva mai rare spre NV. La sfârşitul sec. XVI şi începutul sec. XVII ele sunt de asemenea frecvente la S de biserică.

După 1635–1645, cele mai multe morminte sunt situate în interiorul primei incinte mânăstireşti, la S, E, NE, N şi V de biserică. Un şir de zece morminte a fost descoperit la N de casa "egumenească" (S. 4/1975). Zona folosită pentru înmormântări s-a extins şi spre SE, în jurul bisericuţei bolniţei, ridicată din lemn în timpul lui Matei Basarab (temeliile ei au fost descoperite în 1975 deasupra nivelărilor care au acoperit valul de pământ din sec. XIV) şi refăcută din zid la 1718. Unul dintre mormintele aflate în jurul bisericii de lemn a fost parţial distrus de zidul sudic al bisericii de zid din sec. XVIII (M. 1/1975). Un mormânt, târziu, a fost descoperit şi la E de latura răsăriteană a zidului exterior de incintă.

Mormintele aveau în general aceeaşi orientare ca şi biserica (aproximativ ENE – VSV), constatându-se în unele cazuri şi diferenţe în raport cu axul acesteia (fig. 2–4). Gropile erau puţin adânci – 0,80–1,10 m – late de numai circa 0,50–0,55 m.

Resturi de lemn de la sicriu au fost descoperite la 13 morminte (5,96% din total). Se poate pune întrebarea dacă în alte morminte lemnul nu se va fi descompus, astfel încât urmele nu s-au mai păstrat. În cele mai multe cazuri însă, dimensiunile gropilor şi poziţia scheletelor[7] arată că majoritatea celor îngropaţi au fost depuşi în gropi simple, înfăşuraţi într-un giulgiu.

Toate scheletele au fost depuse în decubit dorsal, existând anumite variante în privinţa poziţiei antebraţelor. Braţele sunt aduse deasupra părţii mediane sau inferioare a toracelui în 64 de morminte, pe bazin în 15 cazuri, iar întinse în lungul corpului în trei cazuri. Într-un mormânt (M.20) scheletul a fost găsit cu antebraţul drept sub bazin. La 80 de morminte poziţia mâinilor este necunoscută, aflându-se în afara săpăturii, iar în alte cazuri ele au fost parţial distruse.

Trebuie remarcată în 14 morminte (reprezentând 11,11% din cele la care se cunoaşte poziţia braţelor) antebraţele ridicate spre umăr – în patru cazuri antebraţul drept, în şase cel stâng, în patru cazuri ambele antebraţe. Această particularitate rituală a mai fost întâlnită şi în necropole din jurul altor biserici din Câmpulung sau împrejurimi, precum şi în diferite cimitire din sec. XVI–XVII din împrejurimile Bucureştilor (Străuleşti – vechiul sat Măicăneşti, Cernica, Tânganu, Snagov), un mormânt în Moldova, la Zăneşti, care se adaugă unor morminte datate în sec. XIII–XIV descoperite în Banat

[6] Fl. Mârţu, BOR 83, 1965, 11–12, p. 1034–1035. Patru morminte au fost datate, cu emisiuni ungare, de la Ludovic II (1506–1526) sau Maximilian I (1676), sau otomane, de la Soliman II (1520–1566).

[7] Situaţie remarcată cu ocazia cercetării antropologice de d-na Laurenţia Georgescu.

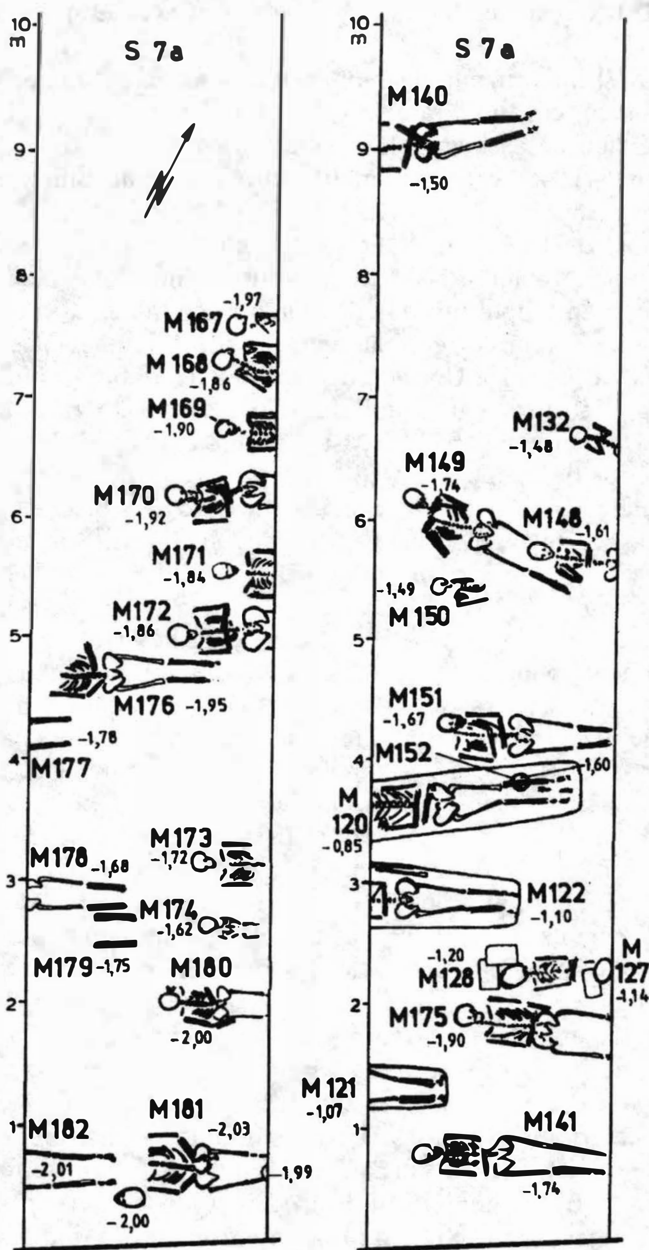

Fig.3. Câmpulung, vechea curte domnească. S. 7 a/1977. Planul mormintelor descoperite la N de biserică, pe niveluri de înmormântări (detaliu).

sau altora din Dobrogea. Ritualul, considerat a avea o semnificaţie religioasă şi simbolică, a fost atribuit bogomililor, proveniţi dintre elementele imigrate

de la sud de Dunăre[8]. Analizând datarea, amplasarea în cuprinsul ansamblului sau prezenţa inventarului, mormintele cu această particularitate rituală nu diferă în ansamblu de celelalte. Din totalul de 14 morminte, 11 sunt anterioare transformărilor din timpul lui Matei Basarab (trei pot fi datate în sec. XV–XVI, patru în sec. XVI, patru la sfârşitul sec. XVI – începutul sec. XVII), iar în trei dintre aceste morminte s-a găsit inventar (unul din sec. XVI, două de la sfârşitul sec. XVI – începutul sec. XVII, două de la sfârşitul sec. XVII – sec. XVIII). Prin aceasta ele se deosebesc de celelalte exemple cunoscute din Câmpulung sau de la Lereşti, toate lipsite de inventar, dar având stele funerare, sau de cele din Câmpia Munteană, şi ele lipsite de inventar, exceptând două morminte de la Străuleşti – Măicăneşti. Urme de sicriu s-au găsit într-un singur caz din această categorie, în mormântul cel mai târziu, databil în a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX (M. 21). Faptul că înmormântările cu unul sau ambele antebraţe ridicate spre umăr nu formează o grupă care se poate net diferenţia de celclalte din punct de vedere cronologic, ca amplasare în cadrul necropolei sau ca prezenţă a inventarului, poate indica mai curând persistenţa unei tradiţii în privinţa ritualului decât prezenţa efectivă a unor adepţi ai bogomilismului[9].

Inventarul mormintelor din jurul vechii biserici domneşti din Câmpulung nu este dcosebit de bogat. Numai în 88 morminte (dintre care două reînhumări) s-au descoperit obiecte, ceea ce, raportat la numărul mormintelor dezvelitc într-o proporţie concludcntă, reprezintă 65,67%, celelalte fiind lipsite de inventar[10]. În diferitele perioade de existenţă a necropolei, numărul mormintelor în care s-au găsit obiecte şi proporţia lor în raport cu totalul celor dezvelite în măsură concludentă este următoarea: sec. XV – cinci morminte (71,42%); sfârşitul sec. XV– prima jumătate a sec. XVI – 23 morminte (53,49%); sec. XVI – 23 morminte (53,49%); sfârşitul sec. XVI – începutul sec. XVII – 12 morminte (52,17%); sec. XVII – 12 morminte (63,15%); a doua jumătate a sec. XVII – sec. XVIII– şase morminte (35,29%); a doua jumătate a sec. XVIII – prima jumătate a sec. XIX – trei morminte cu inventar (fără a socoti cărămizile de sub craniu), reprezentând 50%. Se poate observa o frecvenţă mai mare a obiectelor de inventar în mormintele mai vechi (până spre mijlocul sec. XVI) şi prezenţa mai redusă a acestora în mormintele ulterioare mijlocului

[8] Fl. Mârţu, StComPiteşti 2, 1971, p. 219–222; G. Cantacuzino, *Actes du XIVᵉ Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, II, Bucureşti, 1975, p. 515–528, studiu ce cuprinde şi lista descoperirilor de acest fel de pe teritoriul României cu bibliografia aferentă.

[9] G. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 520, aprecia că în cele din urmă imigranţii bogomili au fost convertiţi la ortodoxie şi în mare parte asimilaţi în masa populaţiei româneşti.

[10] Dacă se socotesc numai mormintele conţinând monede, podoabe sau obiecte de cult, în număr total de 72, proporţia acestora în raport cu totalul de 134 de morminte dezvelite în măsură concludentă este de 53,73%. În 14 cazuri (10,44%) s-au găsit numai bumbi metalici, iar în 2 (reprezentând 1,49%) alte accesorii vestimentare sau de încălţăminte. 46 morminte dintre cele cunoscute în măsură concludentă (34,32%) erau complet lipsite de inventar.

sec. XVII, explicabilă prin existenţa în această vreme şi a înmormântărilor monahilor.

În cele 88 de morminte şi reînhumări conţinând materiale sau inventar funerar s-au descoperit următoarele obiecte – monede, podoabe, accesorii vestimentare, obiecte de cult:

Monede – în 29 de morminte.

Inele – în 23 de morminte (într-unul din acestea, M. 22, două inele; trei dintre inele – cu veriga simplă).

Cercei întregi sau fragmentari – în opt morminte.

Ace de maramă – în patru morminte.

Alte podoabe de metal – un mormânt.

Mărgele – în cinci morminte.

Bumbi de metal – în 24 de morminte.

Alte accesorii de îmbrăcăminte sau încălţăminte – în trei morminte (catarame simple în două morminte, mici potcoave pentru încălţăminte într-un mormânt).

Resturi de metal neidentificabile – în cinci morminte.

Vase mici de sticlă fragmentare – în opt morminte.

Obiecte de cult (cruciuliţă, mătănii) – în două morminte.

În cinci morminte, de monahi, s-au găsit cărămizi sub craniu. Într-un caz, pe lângă cărămida de sub craniu se mai afla una în spate, cu inscripţia ONOFRIE, şi alta în stânga acestuia (M. 128 din S. 7a/1977). Altă cărămidă avea înscrise numele NEOFIT MO(NAH) şi anul 1849 (M. 123 din S. 7a/1977), iar alta (M. 127) inscripţia + IS HS NIKA. Acestora li se adaugă, aflate împreună cu oseminte reînhumate, două cărămizi ce purtau datele 1810 şi 1835.

De remarcat, în mai multe morminte, depunerea unor mici vase de sticlă, ritual întâlnit şi în morminte de la Retevoieşti (mormântul lui Albul logofăt, din 1630), Suslăneşti, Snagov, Bucureşti – mânăstirea Radu Vodă, Măneşti (Buftea), Curtea de Argeş – biserica Drujeşti şi la Lereşti lângă Câmpulung[11].

În cele mai multe morminte s-a găsit un singur obiect de inventar. Monede împreună cu un alt obiect s-au găsit în nouă morminte (10,22% din totalul celor cu inventar). Mai mult decât un obiect de podoabă s-a aflat în 12 morminte (14,11% dintre cele cu inventar). Cele mai răspândite podoabe descoperite, lăsând la o parte bumbii metalici de diferite mărimi, sunt inelele, trei cu veriga simplă, unul cu piatră gravată, celelalte având placa decorată cu incizii. Trebuie remarcat caracterul destul de modest al podoabelor descoperite, confecţionate, cu o singură excepţie, din aliaj de argint, bronz sau sticlă.

Studiul antropologic va preciza împărţirea mormintelor pe grupe de vârstă şi pe sexe. S-a constatat existenţa unui număr destul de mare de morminte de copii, unii de vârstă foarte mică – 38 morminte, reprezentând 16,97% din

[11] D. V. Rosetti, Materiale 8, 1962, p. 712; idem, StComPiteşti 2, 1971, p. 187; Ar. Ştefănescu, MuzNaţ 2, 1975, p. 389–390; Sp. Cristocea, RMI 59, 1990, 1, p. 32–34; vasele de la Lereşti, descoperite de Fl. Mârţu, sunt expuse în Muzeul Câmpulung..

total. După inventarul specific se poate aprecia o repartiție destul de echilibrată pe sexe.

Cercetarea mormintelor descoperite în jurul vechii biserici domneşti din Câmpulung poate contribui la o mai bună cunoaştere a evoluţiei întregului

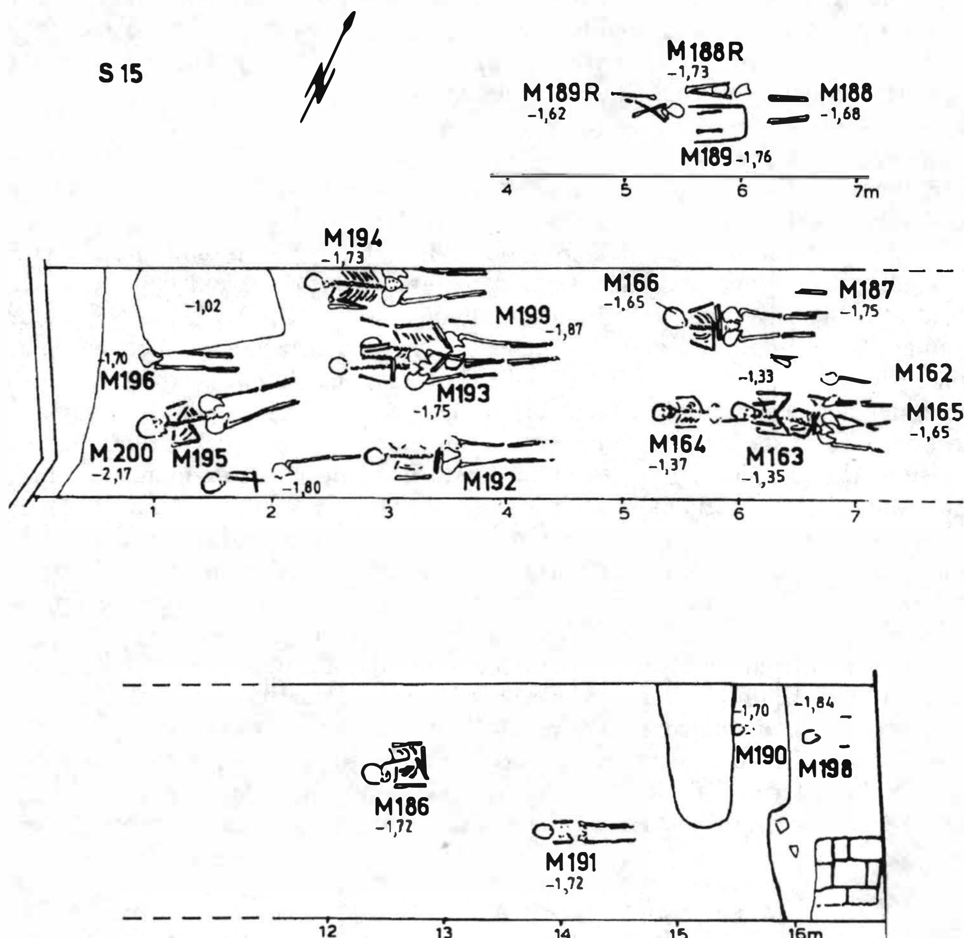

Fig.4. Câmpulung, vechea curte domnească. S. 15/1977. Planul mormintelor descoperite la E de biserică.

ansamblu arhitectural, a funcţiilor sale succesive, aducând totodată noi date privind trecutul acestui oraş.

Faptul că la Câmpulung s-a aflat, o anumită perioadă, reşedinţa primilor domni ai Ţării Româneşti reiese – în lipsa unor atestări documentare explicite–

din însăşi existenţa în biserica pe care tradiţia o leagă de numele legendarului întemeietor Negru Vodă, a mormântului marelui voievod Nicolae Alexandru[12], alături de cel al lui Basarab I. Prezenţa domnească la Câmpulung, măcar sporadică, în perioada când reşedinţa se afla în curtea de la Argeş, rezultă din unele documente ulterioare. Aici s-a aflat un timp, în 1413, Mircea cel Bătrân, din Câmpulung fiind emise documentele prin care erau întărite privilegiile negustorilor braşoveni, la 6 şi 25 august[13]. În aprilie 1427 Sigismund de Luxemburg a trecut prin Câmpulung pentru a ajuta pe Dan al II-lea împotriva lui Radu Prasnaglava[14], putându-se presupune cu această ocazie şi prezenţa domnului Ţării Româneşti în oraş. Câmpulungul era încă numărat între vechile scaune domneşti în timpul lui Neagoe Basarab[15].

Cimitirul orăşenesc s-a dezvoltat în jurul bisericii atunci când reşedinţa domnească nu mai era folosită. Fosta biserică de curte a devenit biserică orăşenească, păstrând, după cum s-a remarcat, amintirea vechii sale calităţi în considerarea preoţilor săi ca eclesiarhi, făcând parte din clirosul domnesc[16]. Au avut loc încă din sec. XV importante modificări ale ansamblului, legate desigur şi de funcţionalitatea sa. Adâncitura naturală ce exista la vest de biserică a fost nivelată, gropile mormintelor din sec. XV–XVI fiind săpate în pământul de umplutură adus aici. Din sec. XV datează unele amenajări mai modeste şi un pavaj de cărămidă la SV de biserica domnească. În sec. XV extinderea mormintelor s-a făcut în special spre S şi SV, dincolo de vechiul zid din jurul bisericii, demolat în prima jumătate a sec. XV, cel puţin pe latura sa sudică, unde, după cum am arătat, resturilor sale i se suprapun morminte cu monede de la Matia Corvin. În zona de la S şi SV a ansamblului, pe locul unde avea să fie ridicată casa „egumenească", înmormântările au fost foarte numeroase şi în sec. XVI. Numărul deosebit de mare al înmormântărilor din perioada anterioară primei părţi a veacului al XVII-lea este o reflectare a locului pe care vechea ctitorie domnească o avea în viaţa oraşului.

Transformările radicale care au schimbat aproape total înfăţişarea ansamblului în timpul domniei lui Matei Basarab, la câţiva ani după distrugerile provocate de cutremurul din 1628, se reflectă şi în structura necropolei. Lucrările de construcţie a casei "egumeneşti" au distrus morminte din sec. XV–XVI (unul dintre ele tăiat de fundaţia laturii de nord a pivniţei). După întemeierea mânăstirii şi ridicarea clădirilor acesteia, înmormântările nu

[12] Vezi Chihaia, *op. cit.*, p. 212 şi urm.

[13] DRH, D I, Bucureşti, 1977, nr. 120, 121.

[14] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului* III/1, Bucureşti, 1897, p. 81–82.

[15] I. Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Rumâneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI*, Bucureşti, 1902, p. 152; documentul dat de Neagoe Basarab negustorilor braşoveni la 17 martie 1517 preciza ca aceştia „să târguiască numai unde este scaunul domniei mele: la Târgovişte şi la Câmpulung şi la Târgşor, în aceste mai sus zise scaune să târguiască braşovenii şi bătrânii bârseni, dar să preţuiască mărfurile cu ridicata, împreună cu oamenii domniei mele; iar prin alte oraşe să nu fie slobozi a merge cu marfă, nicăiri".

[16] Chihaia, *op. cit.*, p. 224–231.

au mai depăşit limitele incintei spre S şi V, extinzându-se numai spre SE, în jurul micii biserici a bolniţei. Trebuie remarcată lipsa înmormântărilor în partea de NE a ansamblului, acolo unde trebuie presupusă existenţa vechii case domneşti sau unde, puţin mai spre E, aveau să se ridice hanul şi prăvăliile mânăstirii. După al patrulea deceniu al sec. XVII mormintele sunt atât ale orăşenilor, bărbaţi, femei şi copii, cât şi ale călugărilor, fără ca ale celor din urmă să predomine numeric. Ele sunt dispuse mai ales în jurul bisericii mari, dar şi în jurul bolniţei. Cele mai târzii morminte datate sunt de la mijlocul sec. XIX.

Locul mormintelor putea fi însemnat prin cruci sau prin lespezi funerare. A fost descoperită o cruce cioplită din piatră de Albeşti – mai exact un bloc cu semnul crucii – probabil din sec. XVII, lângă zidul sudic al bisericii (S. 7/1976). Din sec. XVIII datează două lespezi de mormânt. Una se afla lângă zidul nordic al bisericii bolniţei, purtând data 7235 (1736–1737). Cealaltă a fost parţial dezvelită la N de casa “egumenească” (în S. 4/1975, o parte aflându-se dincolo de peretele estic al secţiunii) şi purta inscripţia: „ † Aice săntu oasele jupan Panaiot cupeţ de la Meneduk. Şi s-au pristăvit în iulie 21 vă dni Io Costandin Voevoda leat 7220 (1711). Mihail Igumen ispravnic”. Ţinând seama că s-a descoperit o singură cruce cioplită în piatră şi două lespezi, s-ar putea presupune că majoritatea mormintelor aveau la căpătâi cruci de lemn, care se distrugeau relativ repede. Faptul că multe morminte sunt distruse parţial de cele ulterioare arată că locul vechilor morminte nu mai era cunoscut.

Analiza amplasării mormintelor poate la rândul său duce la anumite aprecieri privind modul de organizare a necropolei pentru perioada de aproape cinci secole pe care o acoperă. În unele cazuri se observă existenţa unor şiruri. Numărul mare de morminte din sec. XV şi XVI, dispuse în special la S şi SV de biserică, în direcţia opusă celei în care presupunem că s-a aflat vechea casă domnească, îndreptăţeşte concluzia că, în acea vreme, spaţiul din jurul principalului lăcaş de cult al oraşului a fost în mod predilect utilizat pentru înmormântări de locuitorii acestuia. Frecvenţa înmormântărilor avea să se reducă după întemeierea mânăstirii, când spaţiul primei incinte era folosită ţinând seama de necesităţile vieţii comunităţii monahale.

Dacă interiorul vechii ctitorii domneşti din Câmpulung a fost rezervat pentru înmormântarea unor mari boieri sau jupâniţe, în cimitirul din jurul bisericii au fost înmormântate unele personaje aparţinând patriciatului orăşenesc, de la care se păstrează lespezile funerare, dar şi numeroşi locuitori mai puţin înstăriţi ai oraşului. Inventarul descoperit, fără a se distinge prin bogăţie, comparat cu cel cunoscut din alte necropole contemporane din Ţara Românească, completează cunoştinţele asupra anumitor aspecte ale culturii materiale urbane.

Cercetarea necropolei din jurul bisericii vechii curţi domneşti din Câmpulung, prin abordarea diferitelor aspecte legate de locul său în cadrul întregului ansamblu de vechi edificii, precum şi de particularităţile ritului sau caracteristicile inventarului, poate îmbogăţi informaţiile privind trecutul acestui vechi centru urban al Ţării Româneşti.

CONSIDÉRATIONS SUR LA NÉCROPOLE DE L'ÉGLISE DE L'ANCIENNE RÉSIDENCE PRINCIÈRE DE CÂMPULUNG

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques entreprises à l'ancienne résidence princière de Câmpulung en 1975–1977, 1981–1982 et 1984 ont mis à jour des vestiges du XIVe siècle, en élucidant aussi les problèmes concernant l'évolution ultérieure de l'ensemble architectural, radicalement transformé après la fondation du monastère, quand l'église princière, abîmée par un tremblement de terre, fût entièrement refaite en 1635. Pendant les fouilles, qui couvrirent moins de 9% de l'aire de l'ensemble, on a découvert 218 tombes et plusieurs restes d'ossements reinhumées. De nombreuses sépultures étant découvertes partiellement ou détruites en partie, on peut considérer concluantes en ce qui concerne les particularitées du rituel 126 tombes (57,79%) et en ce qui concerne la présence du mobilier funéraire – 134 tombes (61,46%)

Du point de vue chronologique, 164 tombes (75,23%) peuvent être datées entre la fin du XIVe siècle et le début du XVIIe siècle, avant la fondation du monastère, 33 (15,14%) après la moitié du XVIIe siècle, autres 21 tombes étant datées approximativement au XVIIe siècle. Au cours des XVe – XVIe siècles, le plus grand nombre de tombes sont situées au sud et au sud-ouest de l'église, parfois à une distance appréciable. Après la moitié du XVIIe siècle, les tombes sont situées pour la plupart autour de la grande église, à l'intérieur de l'enceinte principale, mais aussi vers le sud-est, autour de la petite église de l'hôpital du monastère. On a découvert de cette période des tombes appartenant aux citadins et aux moines.

Les tombes avaient généralement la même orientation que l'église. Les fosses n'étaient pas très profondes. On a trouvé des restes de cercueils seulement dans 13 tombes (5,96%), dans les autres les corps étant probablement ensevelis dans des linceuls. Les avant-bras et les mains étaient posés sur la poitrine en 64 cas, sur le bassin en 15 et le long du corp en 3 cas. Dans 14 tombes (11,11% des ceux dont on connaît la position des mains) un ou les deux avant-bras étaient relevés avec les mains vers les omoplates correspondantes.

On a constaté en 88 tombes (65,67%) la présence d'un mobilier funéraire – monnaies, objets de parure (bagues, boucles d'oreille, petites perles en verre, aiguilles), ainsi que des accessoires vestimentaires, surtout des boutons métaliques. Dans 5 tombes de moines on a trouvé des briques sous les crânes, portant parfois inscrits le nom ou la date (1810, 1835, 1849). Dans 8 tombes se trouvaient des petits vases en verre. Le mobilier funéraire, rélativement modeste, doit être comparé par rapport aux autres nécropoles des XIVe – XVIIe siècles de Valachie.

De nombreuses tombes ont été détruites par celles ultérieures, ce qui prouve que l'emplacement des anciennes sépultures n'était plus connu.

Dès que la résidence princière ne fut plus utilisé, l'éspace qui entourait la plus importante église de Câmpulung, dans laquelle étaient enterrés les deux premièrs princes de la Valachie et, après eux, certains grands boyards, a été utilisé avec prédilection comme lieu de sépulture par les citadins. L'analyse de l'emplacement des tombes permet d'apprécier le mode d'organisation du cimetière à travers presque cinq siècles.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Câmpulung, l'ancienne résidence princière. Le plan des fouilles de 1975–1977, 1981–1982 et 1984, avec l'emplacement des tombes. 1 l'église princière „Negru Vodă"; 2, 4, 5 bâtiments monastiques; 3 la tour du clocher; 6 l'église de l'hôpital du monastère; 7 construction moderne.

Fig. 2. Câmpulung, l'ancienne résidence princière. S. 7/1976. Plan des tombes découvertes au sud de l'église princière (détail).

Fig. 3. Câmpulung, l'ancienne résidence princière. S.7 a/1977. Plan des tombes découvertes au nord de l'église princière (détail)

Fig. 4. Câmpulung, l'ancienne résidence princière. S.15/1977. Plan des tombes découvertes à l'est de l'église princière.

CAHLE CU REPREZENTĂRI DE CAVALERI, DIN SECOLELE XVI–XVII, DESCOPERITE ÎN MOLDOVA

de PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC

Articolul îşi propune o trecere în revistă a unei grupe distincte a **cahlelor** din **Moldova** medievală, datând din **secolele XVI-XVII**, şi anume a celor decorate cu reprezentarea unor **cavaleri**. Sunt analizate cahle descoperite în cuprinsul unor cetăţi, curţi domneşti, locuinţe din mediul urban şi rural, propunându-se noi interpretări şi noi încadrări cronologice, bazate pe caracteristici tehnice şi stilistice.

Dintre numeroasele obiecte de uz cotidian din evul mediu ajunse până la noi, cahlele se constituie într-o categorie privilegiată; prin formă, execuție, colorit, ornamentică ele şi-au depăşit condiția de produse artizanale, fiind adevărate opere de artă decorativă, ce satisfăceau nevoia de frumos a celor care le foloseau.

Repertoriul decorativ întâlnit pe cahle este deosebit de variat şi complex, toate marile teme ornamentale fiind subsumate simbolismului şi mentalității medievale: motive geometrice, vegetale, heraldice, zoomorfe, fabule şi povestiri moralizatoare, istoria sacră, eposul cavaleresc şi viața de curte.

Între marile teme decorative întâlnite pe cahle, un loc important îl ocupă cele inspirate din eposul cavaleresc şi viața de curte, cahlele cu reprezentarea unor cavaleri în turnir numărându-se printre cele mai realizate şi, în acelaşi timp, cele mai răspândite produse ale genului, şi ne referim în mod deosebit la piesele componente ale cunoscutei „sobe cu cavaleri"(*der Ritterofen*), din palatul regal din cetatea de la Buda[1].

„Soba cu cavaleri" a fost construită la mijlocul sec. XV, în perioada 1454–1457, cu ocazia amenajărilor întreprinse în palatul regal de la Buda, în timpul domniei lui Ladislau al V-lea Postumul[2]. Soba şi-a căpătat numele în literatura arheologică de la acele cahle traforate ce compuneau registrul superior al camerei de încălzire, decorate cu reprezentarea unui cavaler în armură, călare, înarmat cu o lance cu vârful ascuțit, plasat într-un decor arhitectural gotic sugerat de o fațadă cu şapte ferestre înalte, cu ancadramente ajurate şi portal în acoladă, împodobit cu fleuroane cruciforme şi terminat cu un pinaclu masiv[3].

[1] I. Holl, BudReg 18, 1958, fig. 89; P. Voit, I. Holl, *Anciens carreaux de poêle hongrois*, Budapesta, 1963, pl. 9.

[2] Holl, *op. cit.*, p. 294–296; Voit, Holl, *op. cit.*, p. 18–24.

[3] Holl, *op. cit.*, p. 292, fig. 81; Voit, Holl, *op. cit.*, p. 20, fig. 15.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 195–205

Creații ale unor ateliere aulice, cahlele cu reprezentarea unor cavaleri în turnir au fost utilizate nu numai în palatele regale, ci și în reședințele unor mari seniori laici sau eclesiastici, fiind probabil danii făcute de suzeran unor colaboratori recrutați dintre vasali[4]. Dar cahle cu reprezentări de cavaleri în turnir au fost produse și în ateliere mai puțin pretențioase, care lucrau pentru mici nobili sau orășeni bogați[5], și asemenea piese, mai puțin elaborate, sunt cunoscute în urma unor descoperiri din zona de est a regatului ungar, în Transilvania, la castelul de la Hunedoara[6], Cetatea Făgărașului[7], Cetatea Mălăiești a cnezilor români de pe valea Sălașului hațegan[8], în zona Sibiului[9]. Ele sunt atestate și la începutul sec. XVI și în perioada următoare, într-o tratare simplificată, la Șiclod[10], Fotoș[11], Feldioara[12], castelul de la Lăzarea[13].

Copii doar cu ceva mai modeste decât cahlele din Ungaria au fost descoperite și în Moldova, la Cetatea de Scaun[14], Curtea Domnească[15] și locuințe de orășeni de la Suceava[16], Cetatea Hotin[17], curțile boierești de la Bălinești (Logofătul Ioan Tăutu)[18], Arbore (portarul de Suceava Luca Arbure)[19], Părhăuți (logofătul Gavril Trotușan)[20], Spătărești[21]. Spre deosebire de cahlele din cetatea Buda, traforate, cele provenite din Transilvania și Moldova prezintă suprafața plină și decorul în relief, amănunt tehnic ce caracterizează o sobă replică realizată între anii 1498–1500, la Pécs, în reședința episcopului Erneszt Zsigmond de Csáktornya[22]. Ele au servit, considerăm noi, drept modele pentru produsele similare de la răsărit de Carpați.

[4] Holl, *op. cit.*, p. 296; Voit, Holl, *op. cit.*, p. 20–23.

[5] Z. Smetanka, PamArch 52, 1961, 2, fig. 1–2.

[6] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 754–755, fig. 721.

[7] V. M. Pușcașu, ActaMM 2, 1980, p. 229, fig. 7.

[8] V. Eskenasy, A. A. Rusu, Sargetia 15, 1981, p. 111–113, fig. 8.

[9] Th. Nägler, Cumidava 1, 1967, fig. 15.

[10] Holl, *op. cit.*, p. 272, 278, n. 39, fig. 98; E. Benkö, I. Ughy, *Székelykeresztúri kályhacsempék 15–17 század*, București, 1984, p. 59, fig. 26.

[11] Holl, *op. cit.*, p. 272, 278, n. 40 și fig. 100.

[12] D. Marcu, RMI 1, 1991, p. 27, fig. 3; 5/a, b.

[13] St. Molnar și colab., ActaMP 2, 1978, p. 110, fig. 14/2–4.

[14] K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propiilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, București, 1913, pl. 5; R. Gassauer, BCMI 38, 1935, p. 152, fig. 18; B. Mitrea și colab., SCIV 5, 1954, 1–2, p. 282, fig. 16; Vătășianu, *op. cit.*, p. 728, fig. 683.

[15] C. Nicolescu, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 331, fig. 36; P. V. Batariuc, Suceava 10, 1983, p. 249, pl. 2/1, 2.

[16] Eadem, Suceava 13–14, 1986–1987, p. 147–148, fig. 1/1, 3; eadem, ArhMed 1, 1996, p. 87–88, fig. 14/3, 4.

[17] P. Bârnea, P. V. Batariuc, ArhMold 17, 1994, p. 286.

[18] Batariuc, SCIVA 45, 1994, 1, p. 75.

[19] *Ibidem*, p. 76.

[20] *Ibidem*, p. 78, fig. 2/3, 4.

[21] V. Rădulescu, *Reprezentarea cavalerului în turnir pe cahle medievale*, comunicare susținută la simpozionul *Artă și civilizație medievală*, Suceava, 5–6 decembrie 1997.

[22] Holl, *op. cit.*, p. 297, fig. 96/1–3; idem, ActaArchHung 47, 1995, fig. 12/3.

În Moldova, cahlele cu reprezentarea cavalerului în turnir au cunoscut numeroase variante de tratare, fapt ce dovedeşte succesul de care s-a bucurat acest motiv decorativ, larga sa receptare printre războinicii de aici.

Demn de remarcat ni se pare faptul că nici o reprezentare de pe cahlele moldovene nu este întru totul identică cu cele de pe cahlele din palatele din Ungaria; le diferenţiază fundalul arhitectonic cu numai două ferestre[23], cât şi amănunte legate de modul în care au fost tratate armura cavalerului, harnaşamentul, mişcarea calului[24]. Alături de cahle cu reprezentări de cavaleri înarmaţi cu lance şi figuranţi în faţa portalului în acoladă, se cunosc şi exemplare pe care protagoniştii au fost redaţi purtând buzdugane[25] ori având în fundal o construcţie rectangulară şi bastioane rotunde, crenelate[26]. Se întâlnesc şi reprezentări de cavaleri pedeştri, îmbrăcaţi în elegante tunici de modă burgundă, plasaţi în faţa aceluiaşi portal în acoladă[27].

Odată cu Renaşterea, multe dintre vechile teme decorative agreate de arta gotică vor fi părăsite sau vor cunoaşte noi forme de tratare[28]. Este şi cazul cahlelor cu reprezentări de cavaleri, ce vor continua să fie folosite, alături de alte motive decorative, precum portretele unor personaje princiare[29], împăraţi romani[30], soldaţi în repaus[31], eroi din antichitatea greco-romană[32] sau alte motive inspirate din istoria sacră[33]. Cahlele cu reprezentarea unor cavaleri devin din ce în ce mai puţin frecvente şi cunosc noi modalităţi de tratare. În primul rând au dispărut bogatele decoruri gotice flamboiante, personajele fiind redate în noile decoruri inspirate de arta Renaşterii sau a Barocului (cazul portretelor princiare sau de împăraţi romani) în cele mai dese cazuri preferîndu-se un spaţiu neutru, fără nici un detaliu arhitectural. Cavalerii nu mai sunt figuraţi în greoaiele armuri gotice şi, atunci când detaliile sunt evidente, se poate observa că au fost îmbrăcaţi în haine împodobite cu numeroase găitane[34].

Toate aceste constatări sunt valabile şi pentru cahlele descoperite în teritoriul de la est de Carpaţi.

23 Rădulescu, *op. cit.*

24 Compară în acest sens tratarea temei cavalerului în turnir pe cahlele de la Buda (Holl, BudReg 18, 1958, fig. 81) şi pe cele de la Suceava (Batariuc, ArhMed 1, 1996, fig. 14/3–4).

25 Eadem, Suceava 13–14, 1986–1987, fig. 2/2.

26 Eadem, ArhMed 1, 1996, p. 88, fig. 14/1.

27 Nicolescu, *op. cit.*, fig. 36.

28 R. Franz, *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*, Graz, 1969, p. 71–106.

29 *Ibidem*, p. 85–86, pl. 5, fig. 221–226; Voit, Holl, *op. cit.*, fig. 38–39; M. Dabrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Varşovia, 1987, fig. 97; V. Brych, D. Stehlikova, J. Žegklitz, *Pražke kachle doby gotické a renesancni*, Praga, 1990, fig. 202–203.

30 Franz, *op. cit.*, p.77–78, fig. 177, 180–183.

31 *Ibidem*, fig. 260.

32 *Ibidem*, p. 81–83, fig. 203.

33 *Ibidem*, p. 83–85, fig. 191, 207, 265–266 etc.

34 B. Slătineanu, RIR 8, 1938, p. 64, fig. 7.

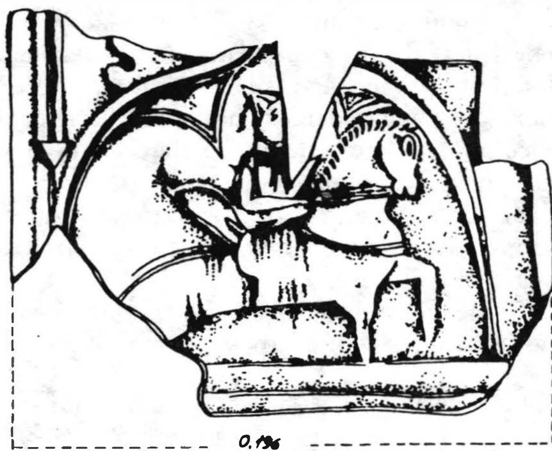

Fig.. 1. Fragmente de cahle cu cavaler: 1 Suceava, Curtea Domnească; 2 Suceava, Cetatea de Scaun (după K. A. Romstorfer); 3 Piatra Neamţ, Curtea Domnească (după Eug. Neamţu); 4 Suceava, Curtea Domnească.

La aproape două secole după apariţia prototipului, cahlele cu reprezentarea cavalerului într-un decor arhitectural gotic au fost utilizate în Moldova în secolul XVII, după cum o probează descoperirea făcută într-o locuinţă din satul **Negreşti**, judeţul Neamţ[35]. Cavalerul, în armură realizată din plăci metalice

[35] R. Popovici, *Unele consideraţii asupra aşezării rurale medievale Negreşti–Neamţ (secolele XV–XVII)*, comunicare prezentată la sesiunea Institutului de Arheologie, din Iaşi, 28 iunie – 1 iulie 1990.

şi înarmat cu o sabie cu lama curbă, a fost figurat în faţa unui portal în arc în acoladă. Mai ales decorul arhitectural a fost reinterpretat într-o manieră naivă de meşterul popular, care, neînţelegând detaliile ornamentale gotice, precum fleuroanele şi pinaclul, le-a simplificat într-atât încât au devenit de nerecunoscut. Presupunem că meşterul olar care a modelat cahlele de la Negreşti a cunoscut exemplarele mai vechi cu aceeaşi tematică, ce mai erau în uz, poate cahlele de la Suceava sau Şiclod, care i-au putut servi drept sursă de inspiraţie.

La **Curtea Domnească de la Suceava**[36] au fost descoperite mai multe fragmente de cahle, cu un decor arhitectural gotic schematizat, unde locul cavalerului în turnir a fost luat de un personaj călare, îmbrăcat cu o platoşă canelată (?), având la spate, atârnat în şa, un arc dublu (fig. 1/4). Detaliile au fost neglijate (personajul nu are picioare) proporţiile nu au fost respectate, întreaga compoziţie degajând impresia de lipsă de spaţiu, de apăsare. Iniţial, am considerat aceste fragmente de cahle ca datând de la sfârşitul sec. XV. Reanalizând calităţile tehnice ale pastei, revenim şi propunem o nouă încadrare cronologică, şi anume sec. XVI–XVII.

De la **Curtea Domnească din Piatra Neamţ**[37] provine un fragment de cahlă cu reprezentarea unui cavaler îmbrăcat într-o cămaşă de zale şi ţinând în mâini un buzdugan faţetat, scena petrecându-se pe fundalul unor turle de biserică (fig. 1/3). Acest fragment a fost datat de autoarea descoperirii în sec. XV, mai precis în timpul domniei lui Ştefan cel Mare, datare pe care ne-am însuşit-o şi noi, considerând exemplarul în cauză ca fiind produsul unui atelier popular[38]. Analizând detaliile tehnice: pasta fină cu nisip cernut şi granule de calcar ca degresanţi, relieful plat, chenarul în formă de zimţi ce încadrează câmpul, revenim asupra datării iniţiale şi încadrăm acest fragment în sec. XVII.

La **Iaşi,** pe strada Ştefan cel Mare, a fost descoperit acum patru decenii, cu ocazia unor lucrări edilitare, un fragment de cahlă, datat în prima jumătate a sec. XV[39]. În câmp, într-un decor vegetal sugerat de vrejuri cu frunze şi ghinde, a fost figurat un cavaler călare (fig. 3/5), totul într-o tratare schematizată. Şi în acest caz, aceleaşi considerente legate de calitatea pastei din care a fost lucrat fragmentul respectiv conduc la datarea sa în sec. XVII.

Din aceeaşi vatră istorică a Iaşilor (străzile Anastasie Panu, Ştefan cel Mare, fosta mănăstire Sfântul Sava), provin numeroase cahle întregi şi fragmentare cu o reprezentare singulară în repertoriul iconografic al cahlelor moldovene[40]. În câmp a fost figurat un cavaler călare, îmbrăcat cu o tunică cu mâneci ample, care ţine în mâna dreaptă un topor de luptă identic cu cele descoperite în gropile căzăceşti de pe Câmpul Şanţurilor de la Suceava[41], iar

[36] Batariuc, Suceava 10, 1983, p. 249, pl. 2/3; 4/2.

[37] Eug. Neamţu, MemAntiq 1, 1969, p. 234, fig. 5/2.

[38] Batariuc, Suceava 13–14, 1986–1987, p. 150.

[39] Al. Andronic, ArhMold 1, 1960, p. 276, 278, fig. 4/12; idem, *Iaşii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză şi evoluţie*, Iaşi, 1986, fig. 23/12.

[40] N. Puşcaşu, V. M. Puşcaşu, RMM-MIA 2, 1983, fig. 29.

[41] Mitrea şi colab., *op. cit.*, fig. 22.

Fig. 2. Cahle cu reprezentarea unui voievod (1) şi cahle cu cavaler (2–5): 1–2 Tg. Trotuş (după Al. Artimon); 3 Cetatea Soroca (după Gh. Cebotarenco); 4 Mănăstirea Căpriana (după Gh. Postică, N. Constantinescu); 5 Iaşi, str. A. Panu (după N. Puşcaşu, V. M. Puşcaşu).

în cea stângă, înălțată deasupra capului, o sabie cu lama curbă. Calul, corect desenat, păşeşte vioi spre dreapta (fig. 2/5). Detaliile de costum şi fața personajului sunt ilizibile, datorită folosirii unui tipar uzat. Aceste cahle au fost datate de către descoperitori în sec. XV, dar o serie de amănunte pledează pentru o încadrare cronologică mai târzie, în a doua jumătate a sec. XVI sau la începutul celui următor: pasta foarte fină având ca degresanți nisip cernut şi granule de calcar, toporul de luptă şi, mai ales, sabia cu lama curbă, care înlocuieşte tradiționala lance.

Cercetările arheologice întreprinse la **mănăstirea Căpriana**[42] au dus la descoperirea mai multor fragmente de cahle, care au permis reconstituirea motivului decorativ. Este vorba de un cavaler apărat de o platoşă din plăcuțe metalice, care ține în mâna dreaptă, ridicată, o sabie cu lama curbă (fig. 2/4).

Din zona de sud-vest a Moldovei, de la **Tg. Trotuş**, provin câteva cahle cu reprezentări de cavaleri deosebit de interesante. O grupă de cahle a fost descoperită în locuința 10, care a fost construită în sec. XVI, perioadă când, cu siguranță, a fost amenajată şi soba, şi care a funcționat până la mijlocul sec. XVII[43]. Pe cahle întregi şi fragmentare a fost identificat un călăreț ce ține în mâini o lance[44]. Decorul arhitectural a dispărut, cavalerul fiind încadrat de un chenar zimțat. Detaliile se disting greu, ceea ce ne indică faptul că ne găsim în fața produselor unui atelier periferic. Cavalerul este îmbrăcat cu o tunică încheiată pe piept cu numeroase găitane, iar pe cap pare a avea o căciulă cu panaş (?). Sub picioarele calului sunt redate trei cercuri care se întretaie, care ar putea să reprezinte o marcă de atelier sau de meşter (fig. 2/2), situație întâlnită şi în cazul unor exemplare de la Oraşul de Floci[45].

Dintr-o groapă cu resturi menajere, care conținea diverse obiecte din sec. XVII, provine şi un fragment de cahlă cu o reprezentare unică până în prezent în Moldova[46]. Este vorba de un personaj călare, îmbrăcat într-un caftan tivit pe margini şi la poale cu blană şi purtând cucă cu surguci. De oblâncul şeii sau de mijlocul personajului atârnă un buzdugan cu coada lungă. Într-o mână cavalerul ține frâul calului, iar în cealaltă, ridicată deasupra capului, sabia cu lama curbă[47] (fig. 2/1). În aceeaşi groapă a fost descoperit şi un alt fragment de cahlă pe care a fost înfățişat un cavaler călare, ținând în mâini o lance de care este prinsă o flamură[48].

Pe fragmente de cahle provenite de la Cetatea de Scaun[49] (fig. 1/2), Curtea Domnească[50] (fig. 1/1) şi dintr-un complex descoperit în curtea bisericii

[42] Gh. Postică, N. Constantinescu, *Căpriana. Repere istorico-arheologice*, Chişinău, 1996, fig. 81.

[43] Artimon, Materiale 14, 1980, Tulcea, p. 612–617; idem, Carpica 14, 1982, p. 105.

[44] *Ibidem*, p. 110, fig. 16/1.

[45] L. Chițescu şi colab., CAMNI 4, 1981, p. 135, fig. 10/1.

[46] Artimon, Materiale 16, 1982, Vaslui, p. 268.

[47] *Ibidem*, fig. 8/1; idem, Carpica 14, 1982, p. 112, fig. 17/2.

[48] Idem, Materiale 16, 1982, Vaslui, p. 268, fig. 8/2.

[49] Romstorfer, *op. cit.*, pl. 5.

[50] Batariuc, *op. cit.*, pl. 3/1.

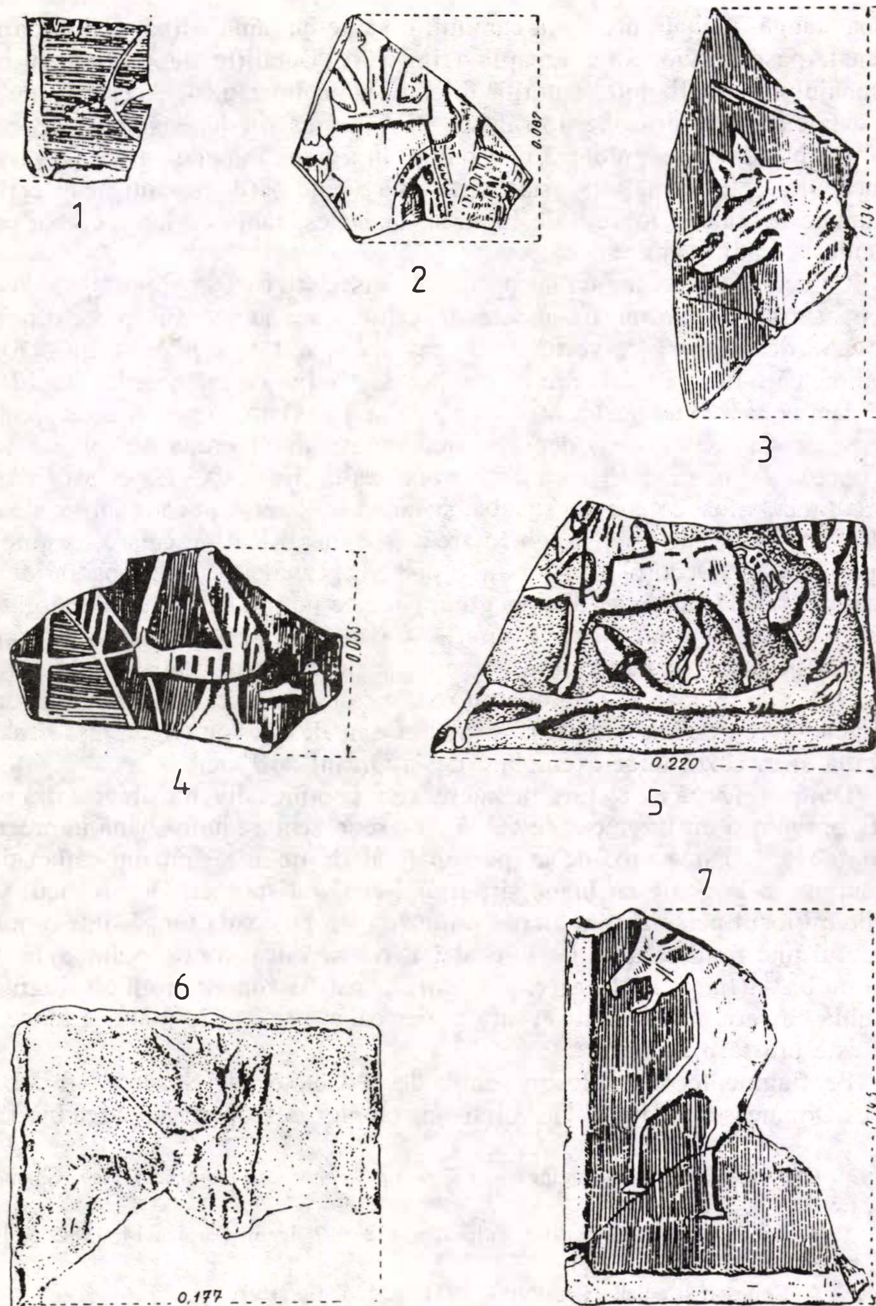

Fig. 3. Fragmente de cahle cu cavaler: 1 Iaşi, str. Ştefan cel Mare (după Al. Andronic); 2 Răuseni-Odae (după I. Ioniță); 3, 4, 7 Iaşi, Curtea Domnească (după Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu); 5 Iaşi, str. Ştefan cel Mare (după Al. Andronic); 6 Suceava, curtea bisericii Sfântul Ioan Botezătorul (după E. I. Emandi, M. Şt. Ceauşu).

Sf. Ioan Botezătorul – a Coconilor[51] – de la Suceava (fig. 3/6) sunt reprezentați cavaleri călare, acoperiți de mari scuturi triunghiulare, asimetrice, și înarmați cu lănci.

Fragmente de cahle cu reprezentarea unor cavaleri au mai fost descoperite şi în alte localități din Moldova. Pe un fragment de mici dimensiuni găsit la Răuseni-Odae, județul Botoşani[52], este figurat un cavaler îmbrăcat în cămaşă de zale (fig. 3/2). Pe mai multe fragmente de cahle de la Iaşi, descoperite pe strada Ştefan cel Mare[53] (fig. 3/1). şi la Curtea Domnească[54] (fig. 3/3, 4, 7) au fost reprezentați, se pare, cavaleri înarmaţi cu lance. De la Cetatea Soroca[55] provine un fragment de cahlă pe care este figurat un călăreț înarmat cu o lance lungă, în fața calului aflându-se îngenunchiat un personaj îmbrăcat într-un caftan, cu mâinile împreunate într-un gest de rugă (fig. 2/3).

Cahlele descrise mai sus sunt, de cele mai multe ori, reprezentări singulare, care cu greu îşi găsesc analogii printre descoperiri făcute atât în teritoriile româneşti, cât şi aiurea. Toate aceste cahle sunt caracterizate printr-o stilizare excesivă, iar stângăciile în execuție şi atitudinea rigidă le dau o originală savoare, trădând în acelaşi timp formația de meşter popular a celui care le-a produs.

Pe unele cahle de la Negreşti, Curtea Domnească de la Suceava, Piatra Neamț, Iaşi–Strada Ştefan cel Mare, se mai păstrează rudimentele unui decor în care evoluează protagonistul, pentru ca cele mai multe dintre reprezentările de cavaleri să fie caracterizate de un spațiu neutru, fără nici un element arhitectural.

Unele cahle, precum cele de la Negreşti sau Curtea Domnească de la Suceava, reprezintă poate ultima generație, cea mai îndepărtată în timp şi spațiu, a unui motiv decorativ mult îndrăgit în spațiul central-european, cavalerul în turnir.

Cu titlu de ipoteză, putem doar să sugerăm ca posibilă sursă de inspirație pentru cahlele cu reprezentarea cavalerului cu lance de la Tg. Trotuş cahlele cu husari, precum cele de la Curtea de Argeş[56], Cerbureni[57], Snagov[58], Târgovişte[59], mănăstirile Radu Vodă[60] şi Mihai Vodă[61] din Bucureşti, Oraşul de Floci[62] din Muntenia sau Alba Iulia[63] din Transilvania.

51 Eadem, ArhMed 1, 1996, fig. 15/2.

52 I. Ioniță, ArhMold 1, 1960, p. 302, fig. 9/1.

53 Andronic, ArhMold 1, 1960, p.276, 278, fig. 4/11.

54 Al. Andronic, Eug. Neamțu şi M. Dinu, ArhMold 5, 1967, p. 253, fig. 61.

55 Gh. Cebotarenco, *Sorokskaja krepost' – pamjatnik stariny*, Chişinău, 1984, p. 32, fig. 8.

56 V. Drăghiceanu, BCMI, 10–17, 1917–1923, p. 72–73, fig. 84.

57 Slătineanu, *op. cit.*, fig. 7, 8; idem, *Ceramica românească*, Bucureşti, 1938, p. 205, pl. 9.

58 Gh. Cantacuzino, SCIV 16, 1965, 4, p. 749, fig. 2/c, d.

59 Slătineanu, *Ceramica feudală românească şi originile ei*, Bucureşti, 1958, p. 194, fig. 125.

60 Vl. Zirra, în *Bucureştii de odinioară*, Bucureşti, 1957, p. 176, pl. 58/4 şi 60/5.

61 Cantacuzino, *op. cit.*, p. 745–763, fig. 1, 3.

62 Chițescu şi colab., *op. cit.*, p. 135, fig. 10/1.

63 A. A. Rusu, ArhMed 1, 1996, p. 130–131, fig. 5.

În cazul celorlalte cahle, considerăm plauzibilă ipoteza că modelele au fost elaborate în Moldova, pentru realizarea lor servind drept sursă de inspirație realitatea imediată, cetele de călăreți polonezi sau unguri care cunoşteau şi foloseau, în urma contactului cu soldații turci şi tătari, sabia cu lama curbă, armă de origine orientală preluată şi de armatele europene[64].

Interesantă este, după opinia noastră, reprezentarea personajului de pe fragmentul de cahlă descoperit la Tg. Trotuş (fig. 2/1). Personajul în caftan ni se pare reprezentarea unui domnitor şi ne gândim că ne găsim în fața reprezentării naive – dar nu lipsite de farmec – a voievodului Vasile Lupu, care *cu hire înaltă şi împărătească, mai mult decât domnească*[65] şi-a impresionat profund contemporanii. Personajele istorice, precum conducătorul husit Jan Žižska[66], împăratul Sigismund de Luxemburg[67], regii Matia Corvin al Ungariei[68] sau Kazimir al IV-lea al Poloniei[69], împăratul Rudolf al II-lea[70], ca să nu mai pomenim numeroşii principi din spațiul central european[71], au fost figurate pe cahle şi nu ni se pare deloc neobişnuit ca un voievod al Moldovei să fi fost reprezentat pe cahle. Prezența pe cahle a voievodului Vasile Lupu ar fi o dovadă a simpatiei, a popularității de care se bucura acesta în ochii supuşilor săi, una dintre puținele mărturii de acest gen pe care le avem, nu numai în Moldova, dar şi în întreg spațiul locuit de români în Evul Mediu.

Este o ipoteză pe care noi descoperiri o vor confirma sau infirma. Rămâne doar să aşteptăm aceste descoperiri.

CARREAUX DE POÊLE REPRÉSENTANT DES CHEVALIERS DES XVIe–XVIIe SIÈCLES, DÉCOUVERTS EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Les carreaux de poêle à chevaliers en tournoi, placés dans un riche décor architectural gotique, ont été créés au milieu du XVe siècle dans l'atelier royal de Buda connaissant une grande difusion dans le temps et dans l'espace dans toute la zone européene qui avait connu le poêle à carreaux.

Des répliques un peu plus modestes que les pièces originales hongroises et datant de la fin du XVe siècle et du commencement du suivant ont été

[64] C. M. Vlădescu, SMMIM 1, 1968, p. 77–99.

[65] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, Bucureşti, 1958, p. 113.

[66] Brych, Stehlikova, Žegklitz, *op. cit.*, p. 37, fig. 78.

[67] Holl, *op. cit.*, fig. 67.

[68] Voit, Holl, *op. cit.*, p. 31–32, fig. 23.

[69] Franz, *op. cit.*, fig. 137; Dąrbrowska, *op. cit.*, fig. 43.

[70] Franz, *op. cit.*, fig. 411–412.

[71] *Ibidem*, pl. 5, fig. 223–226.

découvertes aussi en Moldavie, à Suceava, à de Hotin, et dans les résidences des boyars de Bălineşti, Arbore, Părhăuţi, Spătăreşti.

Mais en Moldavie ce sujet décoratif sera utilisé aussi les siècles suivants, d'une manière simplifiée, rappelant l'art naïf, ainsi que le prouvent les découvertes faites à Negreşti (dép. de Neamţ), à Suceava (fig. 1/4), et à Piatra Neamţ (fig. 1/3). On a découvert aussi des carreaux de poêle représentant des chevaliers armés de sabres au tranchant courbe, figurés dans un espace neutre, sans aucun détail architectural, à Iassy (fig. 2/5), Tg. Trotuş (fig. 2/2), et dans le Monastère Căpriana, en Bessarabie (fig. 2/4). Sur un fragment de carreau de poêle découvert à Tg. Trotuş on a représente, d'une manière schématisée, un personnage princier, probablement le voïvode Vasile Lupu (fig.2/1).

Certaines carreaux de poêle (de Negreşti, de la Cour Princière de Suceava) représentent la dernière génération, la plus lointaine dans le temps, des carreaux de poêle de Buda, tandis que d'autres comme ceux de Iassy, Monastère Căpriana, Tg. Trotuş sont, d'après nous, créations des artisans autochtones, qui se sont inspirés dans la réalité immédiate, c'est-à-dire représentant des chevaliers qui pouvaient être vus en Moldavie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Fragments de carreaux à chevalier: 1 Suceava, Cour Princière; 2 Suceava, Cité de Siège (d'après K. A. Romstorfer); 3 Piatra Neamţ, Cour Princière (d'après Eug. Neamţu); 4 Suceava, Cour Princière.

Fig. 2. Carreau représentant un voïvode (1) et carreaux à chevalier (2–5): 1, 2 Tg. Trotuş (d'après Al. Artimon); 3 Cité Soroca (d'après Gh. Cebotarenco); 4 Monastère Căpriana (d'après Gh. Postică, N. Constantinescu); 5 Iassy, rue A. Panu (d'après N. Puşcaşu, V. M. Puşcaşu).

Fig. 3. Fragments de carreaux à chevalier. 1 Iassy, rue Ştefan cel Mare (d'après Al. Andronic); 2 Răuseni-Odae (d'après I. Ioniţă); 3, 4, 7 Iassy, Cour Princière (d'après Al. Andronic, Eug. Neamţu, M. Dinu); 5 Iassy, rue Ştefan cel Mare (d'après Al. Andronic); 6 Suceava, la cour de l'eglise Saint Jean Baptiste (d'après E. I. Emandi, M. St. Ceauşu).

DACII. DESPRE COMPLEXITATEA MĂRIMILOR ETNICE, POLITICE ŞI CULTURALE ALE ISTORIEI SPAŢIULUI DUNĂRII DE JOS (II)*

de KARL STROBEL (Trier)

Ca studii de caz legate de discuţia precumpănitor istorică a conceptului de **„geto–daci"** (cf. SCIVA 49, 1998, 1, p. 61) sunt prezentate aici analize critice ale documentării şi interpretării importantelor cetăţi de la **Piatra Roşie** şi **Căpâlna**. Într-o anexă separată, autorul îşi expune, de asemenea, punctele de vedere asupra felului în care este reflectată istoria cuceririi Daciei în lucrările unor cercetători români (C. C. Petolescu, M. Zahariade, Al. Diaconescu, C. Opreanu).

1. CETATEA DACICĂ DE LA PIATRA ROŞIE

Singura prezentare a unei cetăţi dacice făcută de însuşi autorul săpăturii este C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954[1]. Fortificaţia se află pe un masiv stâncos, într-o poziţie extrem de greu accesibilă şi fără legătură cu vreo aşezare civilă. Definirea sa drept un complex pur militar-strategic este cu totul justificată. Problema de bază pentru cercetarea arheologică o reprezintă desigur straturile puţin consistente de pe stâncă, precum şi evidenta eroziune. După interpretarea lui C. Daicoviciu, nu s-a păstrat nici o urmă a unei prime fortificaţii; dacă ea a existat, urmele ei vor fi fost înlăturate cu totul cu ocazia extinderii. Daicoviciu atrage atenţia, de asemenea, asupra problemei vitale a lipsei de apă în acest complex. La fel ca la Căpâlna (infra,

* Prima parte a acestei lucrări a apărut în SCIVA 49, 1998, 1, p. 61–95. Textul de faţă a fost tradus din limba germană de către Mircea Babeş.

[1] Primele săpături arheologice din anul 1921 nu au fost publicate. Despre Piatra Roşie, cf. I. H. Crişan, *Burebista and his Time*, Bucureşti, 1978, p. 160 urm.; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, care, ca şi pentru Dealul Grădiştii, presupune o datare târzie a ridicării cetăţii, către sfârşitul sec. I a.Chr., în rest urmează însă schema lui Daicoviciu; împotrivă, N. Conovici şi M. Mărgineanu-Cârstoiu, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 212, unde deja s-a subliniat că şi aici este de presupus un obiectiv cu mai multe faze (nepotrivite totuşi argumentele împotriva caracterului iniţial militar al sitului, deoarece o fază cu un sanctuar de sine stătător nu a fost recunoscută, cf. infra); de asemenea, D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984, p. 130–148 (restituirea de la fig. 81 este foarte problematică); într-un context mai larg, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei*, Bucureşti, 1988.

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 207–227

p. 212 urm.), putem considera că fortificația de la Piatra Roşie a fost un obiectiv defensiv pentru cazul acut al unui atac, nu însă o cetate care să fi putut rezista unui asediu sistematic, mai îndelungat. Menirea ei era de a închide căile de acces, din această parte, spre Sarmizegethusa Regia.

Fotografiile publicate, satisfăcătoare încă din punctul de vedere al calității, ne permit să recunoaştem numeroase dintre problemele de bază ale săpăturii. Avem aici de-a face cu o tipică „săpătură de ziduri". În principal a fost dezvelit turnul porții, cu intrarea şi cu scara care ducea la el. Materialul arheologic provine fie din câteva turnuri, ale căror resturi au fost decopertate, fie de la suprafață. O stratigrafie convingătoare a complexului nu a fost prezentată. Săpătura nu a cuprins decât părți foarte limitate ale obiectivului; şanțurile trasate nu sunt suficiente pentru cercetarea întregului obiectiv, iar documentația nu este deloc satisfăcătoare. De exemplu, în secțiunea din fig. 24 (p. 62) este reprezentat valul mai nou, din piatră, lemn şi pământ, cu urmele unui mare incendiu; stratul de cultură secționat arată însă depuneri suprapuse mai complexe, care numai printr-o investigare stratigrafică sensibil extinsă ar fi putut ajuta la o clarificare şi interpretare a întregului complex. Există aici şi un strat de cărbune, care este suprapus de stratul de cultură, punându-se astfel problema cronologiei, respectiv a unei succesiuni de faze.

Săpătura a avut înainte de toate scopul de a dezveli construcțiile. Aceasta duce la o limitare considerabilă a posibilității de interpretare a complexului de față. De aceea, în ultimă instanță, trebuie pusă problema reluării săpăturilor, cu noi standarde metodologice. Însuşi Daicoviciu a atras atenția asupra faptului că se poate presupune şi o folosire medievală şi chiar mai târzie a cetății. Îi mulțumesc d-lui M. Babeş pentru informația sa, care confirmă propriile mele observații, că printre materialele de la Piatra Roşie publicate de Daicoviciu se poate constata şi ceramică medievală (Daicoviciu, *op. cit.*, pl. 18/16–18). Se pune chiar, în fond, problema dacă nu cumva faza târzie a fortificației (valul de piatră, lemn şi pământ) este chiar de epocă medievală. Ajungem astfel la reconstituirea istoriei obiectivului de la Piatra Roşie, propusă de Daicoviciu şi acceptată în esență până azi ca un canon.

Cetatea de formă rectangulară (108 x 52 m), cu cinci turnuri, construită în tehnica dacică a pietrei ecarisate, situată pe platoul superior al dealului, este considerată drept cetatea inițială. Aceleiaşi faze îi sunt atribuite patru turnuri (A, B, C şi D), situate pe pantele şi terasele dealului. La nivelul superior al dealului, în afara cetății de piatră, se află un sanctuar cu plinte rotunde de piatră (la numai 3,75 m de zid !), precum şi două clădiri (1 şi 2). Către turnul de poartă al cetății duce o scară îngrijit construită, care continuă un drum pavat. La dreapta de acest drum se află o adâncitură naturală a terenului, bogată în descoperiri. Pe terasa III este amplasată o mică clădire absidată, legată printr-un drum lateral de drumul principal de acces. În interiorul cetății se află o clădire, al cărei plan cuprinde un deambulatoriu. Această construcție şi clădirile 1 şi 2, de pe platoul din afara cetății, au aproape aceeaşi orientare şi acelaşi mod de construcție (soclu de piatră şi pereți de lemn şi împletitură). Aceste clădiri au fost distruse prin foc. Turnurile A şi B se află pe terasa IV,

iar turnul C pe terasa V. Turnul D a dispărut în cea mai mare parte prin eroziune. Drumul pavat care duce către clădirea cu absidă este lat doar de 1–1,2 m şi se deosebeşte astfel clar de drumul pavat principal, de acces, cu o lăţime de cca 3 m. Clădirea absidată, relativ mică, a fost de asemenea distrusă printr-un incendiu (*ibidem*, p. 64 urm.).

După Daicoviciu, a doua fază este reprezentată de ridicarea valului de piatră-lemn-pământ, care leagă cetatea de turnurile A şi B şi se întoarce, pe deasupra teraselor I–III, la turnul de poartă, fără a include platoul superior al dealului rămas în afara cetăţii iniţiale. Daicoviciu datează această lărgire a fortificaţiei în epoca războaielor traiane.

Descoperirile monetare sunt extrem de rare şi, în pofida interpretării de până acum, nu susţin în nici un fel o locuire durabilă a complexului de la mijlocul sec. I a.Chr. până la începutul sec. II p.Chr. Recolta de descoperiri din cetatea de piatră (al cărei turn 5 este distrus) rămâne surprinzător de modestă, în special în ce priveşte ceramica. Constatarea este valabilă şi pentru sondajele din interiorului fortificaţiei. Seria monetară începe cu o imitaţie de tetradrahmă de Thasos, ale cărei emisiuni originale datează de la mijlocul sec. II a.Chr. O monedă histriană de bronz provine de la sfârşitul sec. II – începutul sec. I a.Chr.; ea a fost găsită în afara cetăţii, pe platou, la fel ca şi denarul cu anul de emisie 124 a.Chr. Un denar din anul 100 a.Chr. a fost găsit pe platou, în preajma clădirii 2. Un denar din anul 90 şi o imitaţie de denar din anul 125 a.Chr. provin de pe dealul cetăţii, fără o localizare mai precisă. O altă descoperire, oarecum databilă, este bustul de bronz al unei zeităţi feminine (turnul B), care trebuie atribuită cercului cultural celtic şi care datează din sec. II–I a.Chr. Din clădirea cu absidă provine un scut dacic de ceremonie, din fier, de formă uşor ovală, care evident a fost depus intenţionat acolo.

Două descoperiri de o importanţă centrală pentru interpretarea întregului complex arheologic nu au fost recunoscute ca atare de C. Daicoviciu şi nu au fost interpretate corespunzător până astăzi. Este cazul fragmentului de topor de piatră şlefuită, găsit în asociere cu ceramică lucrată cu mâna în turnul A – o descoperire pe care Daicoviciu (*op. cit.*, p. 105) încearcă să o elimine din discuţie într-un mod puţin convingător (utilizarea religioasă a unui topor de piatră ar fi fost posibilă încă la anul 106 p.Chr.). Noi ar trebui mai curând să pornim de la ipoteza că material mai vechi a ajuns în interiorul turnurilor odată cu pământul de umplutură adus pentru stabilizarea şi nivelarea părţii inferioare a acestora. Această descoperire trebuie evaluată ca un indiciu clar al unei locuiri timpurii a muntelui, probabil de caracter cultic. Astfel privită, problematica descoperirilor din turnurile exterioare capătă o importanţă deosebită; trebuie avută în vedere şi folosirea ruinelor turnurilor de către păstori ş. a. în epoca medievală şi modernă timpurie.

Turnurile A şi B de pe terasa IV (*ibidem*, p. 67 urm.), ca toate turnurile exterioare, aveau partea inferioară, până la înălţimea de 2–3 m, ridicată din blocuri de piatră, iar partea superioară din chirpici slab, sau mai bine spus rău arşi (dimensiunile interioare ale turnurilor 5,30 x 5,30 m). Dărâmătura lor, ca şi fragmentele de ţigle de tip grecesc de la acoperiş s-au prăbuşit la partea

inferioară a turnurilor. Turnul B poartă urmele unui incendiu deosebit de puternic. Construcția cu chirpici, probabil inițial doar uscați în aer liber şi a căror uşoară ardere a putut avea loc abia la incendierea turnurilor, arată foarte clar tradiția constructivă elenistică. Având în vedere acest sistem de construcție, care este puțin potrivit pentru clima din munții Transilvaniei, pare puțin convingător să admitem că turnurile vor fi rezistat fără reparații sau renovări considerabile de-a lungul perioadei de la ridicarea lor în sec. I a.Chr. şi până la războaiele dacice. Toate turnurile exterioare se deosebesc foarte net, prin construcția lor cu chirpici, de tehnica de construcție a cetății de piatră, care a fost ridicată integral din blocuri de piatră, în maniera zidului dacic.

Cea de-a doua descoperire este groapa (adâncitura) de pe panta de est, alături de drumul pavat (*ibidem*, p. 66). Împotriva interpretării de până acum, avem aici de-a face, fără nici un dubiu, cu un loc de depunere şi nu cu o groapă de reziduri. O interpretare ca loc de cult (iaz sacru) se întâlneşte şi la Gostar, Lica, *op. cit.* (supra n. 73), p. 84. Din acest complex provine o sabie de tip Latène mijlociu (Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90 urm., fig. 32–34; sec. III–II a.Chr.), o prețioasă lampă elenistică de bronz, cu trei brațe (analogie aproape identică la Crăsani)[2], databilă în sec. II–I a.Chr., fragmente ale unui vas de bronz, ale unei şaibe şi ale unor ornamente de bronz, precum şi resturi de cărbune. Acest loc de depunere evident cultică a fost desigur folosit încă din sec. II a.Chr. O importanță cultică corespunzătoare a muntelui este aşadar de plasat la o dată foarte timpurie. Umplutura gropii nu poate fi considerată ca reprezentând dărâmăturile cauzate de un prim incendiu catastrofal.

După aceste considerații, să examinăm încă o dată cronologia fazelor cetății propusă de Daicoviciu: 1. construcția fortificației de piatră, cu o clădire în curtea interioară şi cu sanctuarul de pe platou şi, în acelaşi timp, ridicarea turnurilor A–D; această fază este datată în vremea lui Burebista. 2. desființarea sanctuarului de pe platou şi ridicarea clădirilor 1 şi 2, care ar trebui interpretate ca depozite şi locuințe ale garnizoanei cetății; tot acum, probabil, amenajarea clădirii cu absidă şi a drumului pavat care duce la ea. 3. lărgirea fortificației pe latura de est a muntelui prin ridicarea zidului sec, cu structură şi palisadă de lemn, în pregătirea războaielor dacice ale lui Traian. 4. demantelarea definitivă a cetății, cu care ocazie ruinele unor turnuri au rămas suficient de înalte pentru a oferi adăpost ciobanilor în trecutul mai recent.

Acestei reconstituiri a cronologiei construcțiilor, propuse de Daicoviciu, i se opun obiecții esențiale. Mai întâi trebuie amintit faptul că în cetatea de piatră (care nu a fost incendiată) şi în interiorul incintei recolta de descoperiri este foarte redusă. Descoperirile sunt considerabil mai numeroase în turnurile exterioare. Această situație este frapantă şi nu se poate explica printr-o demolare

[2] Cf. Daicoviciu, *op. cit.*, fig. 35–36; pentru piesa de la Crăsani, I. Andrieşescu, *Piscul Crăsani*, Bucureşti, 1924, p. 85 urm. şi fig. 277. Piesele analoage datează de la mijlocul sec. II – începutul sec. I a.Chr.; cf. C. L. Băluță, în *Bronzes hellénistiques et romains. Tradition et renouveau*, Lausanne, 1979, p. 205–209 şi fig. 116/2. O altă lampă de bronz, al cărei tip lasă să se recunoască o influență campaniană, provine de asemenea de la Piatra Roşie (Daicoviciu, *op. cit.*, fig. 30–31; Băluță, *op. cit.*, fig. 116/1); analogiile se datează în sec. III–II a.Chr.

sistematică a cetăţii de piatră. Pentru valul de lemn, piatră şi pământ, cu palisadă, care uneşte cetatea de piatră cu turnurile A şi B, se menţionează doar un fragment de râşniţă, respectiv folosirea unui mortar primitiv în zona intrării. Aceasta presupune o datare târzie a amenajării, care în fapt poate aparţine chiar evului mediu timpuriu. În această fortificaţie secundară nu sunt prinse decât puţine blocuri ecarisate, dar de aici rezultă că astfel de blocuri se aflau la dispoziţie, deşi în ipoteza lui Daicoviciu cetatea trebuie să fi fost încă intactă. Ele ar trebui deci să provină din alte clădiri. Aici intră în discuţie în primul rând etajele inferioare ale turnurilor exterioare A–D. Împotriva datării medievale a acestui val târziu se poate obiecta că el nu înconjoară şi platoul superior, ci se limitează la panta de est şi terasele respective. Valul se dovedeşte astfel a fi o linie de apărare pentru panta de est a cetăţii, cu terasele şi accesul spre platoul muntelui. Este, de altfel, cu totul improbabil ca în timpul funcţionării cetăţii de piatră, pe partea de platou situată în afara sa, în apropierea nemijlocită a zidului să fi fost ridicate construcţii (clădirile 1 şi 2), care ar fi stânjenit apărarea şi care nici nu pot fi interpretate convingător ca depozite sau locuinţe suplimentare pentru adăpostirea unei garnizoane sporite. Astfel de construcţii ar fi fost desigur protejate cu o fortificaţie sau ar fi fost construite în interiorul cetăţii. Oricum, astfel de construcţii existente ar fi fost fără îndoială incluse în fortificaţia lărgită, ridicată ultima. De aceea, este greu de admis că în momentul războaielor dacice ale lui Traian ansamblul ar fi constat din cetatea de piatră, turnurile exterioare A–D şi clădirile 1–3. Mai curând trebuie să pornim de la ideea că în momentul ridicării valului exterior clădirile 1 şi 2 nu mai existau, mai mult decât atât chiar, că ele au fost demolate cu ocazia construirii cetăţii de piatră. Acelaşi lucru este valabil, de fapt, şi pentru clădirea din interiorul cetăţii. Astfel, clădirile amintite aparţin evident unei faze constructive mai timpurii. Acestei faze poate să-i fie atribuit şi sanctuarul cu plinte rotunde de piatră. Parte componentă a unui complex timpuriu, evident cu caracter de cult, de la Piatra Roşie este şi locul de depunere din dolina naturală. Primei faze constructive a complexului trebuie să-i fie atribuite şi turnurile A–D, realizate într-o tehnică diferită de aceea a cetăţii de piatră, mai târzie. Întregul complex a pierit într-un incendiu, care a dus la prăbuşirea turnurilor A şi B, cu bogatele lor descoperiri. Într-o fază constructivă mai târzie, pentru care trebuie să admitem o distanţă de timp considerabilă, pe platoul superior a fost construită cetatea de piatră de plan regulat, cu cele cinci turnuri. În acel moment, pe platou nu mai existau alte construcţii. Împotriva unui posibil atac dinspre răsărit (unde existau terase şi ruinele turnurilor) a fost ridicat valul din lemn, piatră şi pământ, într-o tehnică puţin perfectă, dar reflectând totuşi, probabil, influenţa tehnicienilor romani (mortar, modul de consolidare cu lemn); el a fost de asemenea manieră plasat între cetatea de piatră şi turnurile A şi B încât să înconjoare aceste terase şi să închidă drumul de acces spre cetate. În acelaşi timp, s-a avut în vedere şi o închidere a accesului pe terasele II şi III, de unde ar fi fost posibil un atac lateral asupra turnului de poartă şi a scării de acces. În schimb, s-a renunţat la o fortificare a platoului rămas în afara fortificaţiei, deoarece acesta putea fi suficient controlat

din cetate. Atunci, probabil, au fost repuse provizoriu în funcţie, ca turnuri de colţ, turnurile A şi B, rămase parţial în ruină, dar descoperirile nu furnizează mărturii clare.

Cetatea de piatră se deosebeşte de cele mai multe dintre cetăţile dacice cu ziduri de piatră prin forma ei regulată şi arhitectura ei. Judecând după cantitatea foarte mică de descoperiri (inclusiv ceramică) se poate trage concluzia că fortificaţia de piatră nu a adăpostit o garnizoană permanentă, mare, de-a lungul unei perioade îndelungate, ci a fost folosită doar în caz de război, respectiv de apărare. Locuinţe sau construcţii interioare pentru o garnizoană nu existau; doar turnurile şi poarta puteau fi ocupate de o mică trupă de pază. Ideea că aici ar fi staţionat o parte a trupelor regilor daci este lipsită de temei. Evident, luptătorii vor fi intervenit aici pentru apărarea cetăţii doar în momentul unei ameninţări acute. Acest lucru este valabil, de altfel, şi pentru alte cetăţi „dacice clasice" din Transilvania de sud-vest.

În lumina acestor consideraţii şi examinând critic descoperirile, după părerea mea, problema ridicării acestei cetăţi trebuie pusă într-un chip nou. Apare astfel justificat a pune construcţia ei în legătură cu activitatea lui Decebal abia după anul 89 p.Chr., deja sub influenţa specialiştilor pe care Roma îi pusese la dispoziţia noului său rege clientelar. Dacă această presupunere este justă, cetatea de piatră de la Piatra Roşie reprezintă o fortificaţie din vremea regatului lui Decebal, în calitatea sa de rege al dacilor şi rege client al Romei, domnind asupra Daciei. Cu un anumit temei, ridicarea valului exterior şi distrugerea sa parţială prin foc pot fi puse în legătură cu războaiele dacice ale lui Traian. Demolarea cetăţii de piatră face parte din măsurile corespunzătoare luate de romani în întreaga Transilvanie de sud-vest. Cetatea propriu-zisă, evident, nu a fost distrusă în cursul luptelor. Chiar şi urmele de incendiu ale valului exterior pot fi puse pe seama demolării fortificaţiei după capitularea ei în faţa forţelor romane.

2. SĂPĂTURILE DE LA CĂPÂLNA

Săpăturile din cetatea dacică de la Căpâlna au fost prezentate de către I. Glodariu şi V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, Bucureşti, 1989[3]. Ilustraţiile fotografice ale acestei publicaţii sunt atât de rău reproduse încât au devenit, în fapt, de nefolosit. Nu în ultimul rând acest lucru priveşte monedele ilustrate. Chiar din planuri (p. 157 urm. şi fig. 4) rezultă că doar un turn şi zidurile înconjurătoare au fost cercetate în suprafaţă, în rest a fost vorba de secţiuni şi de decopertarea zidurilor. După materialul grafic publicat stratigrafia rămâne cu totul insuficient clarificată. Pentru întregul obiectiv lipseşte, în special, atât de necesarul nivelment, care ar fi permis compararea diferitelor complexe stratigrafice. De la început este clar că autorii s-au aflat în faţa

[3] Cf. şi Glodariu, *op. cit.* (supra n. 1) şi observaţiile critice la Conovici şi Mărgineanu-Cârstoiu, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 211. Blocul cu litera C (sau sigma rotund) de la Căpâlna este publicat în IDR 4, 2.

dificultății de a reuni într-un tablou general săpături făcute la date diferite, cu metode diferite. Ceramica şi obiectele de metal sunt publicate în desen. Prelucrarea materialului numismatic (31 monede) de către V. Pavel (p. 116 urm.) este merituoasă. O parte considerabilă a materialului din vechile săpături şi din descoperirile de suprafață este pierdută. Pentru înțelegerea fortificației dacice, care a fost doar parțial săpată şi care este suprapusă de o locuire medievală din sec. XIV, releveele de la p. 211 urm. reprezintă singura bază consistentă. Totuşi, şi acestea par să fie rezultatul combinării unor desene diferite; întrebarea este dacă pentru toate secvențele a existat o documentare suficientă.

Săpăturile din anii 1939, 1942, 1954, 1965–1967 şi 1982–1983 s-au concentrat în zona de acces, la turnul-locuință şi la structurile de zidărie învecinate, precum şi la scara de piatră. După datele furnizate de V. Pavel, în 1939–1942 în turn şi în apropierea sa au fost descoperite 28 monede. Astăzi ele sunt numai în parte păstrate. Cele mai recente monede menționate la Căpâlna (una sau două emisiuni de la Nerva) sunt cunoscute doar din „amintiri" (p. 121 urm.). Seria monetară începe cu o emisiune C. Plautius (121 a.Chr.). Concentrarea maximă a monedelor (nr. cat. 3–19, 21) în privința datelor de emisiune se află între 93/92, 87 şi 78/74 a.Chr. După anul 50 a.Chr. se plasează emisiunilc republicane nr. cat. 22–28. O monedă a lui Augustus datează din anul 18 a.Chr., iar o monedă de bronz nu poate fi precis determinată (sec. II–I a.Chr. sau I p.Chr., cea din urmă dată fiind de preferat). Dintrc emisiunile republicane, 16 au fost bătute chiar în Dacia; datele de emisiune nu constituie aşadar decât un *terminus post quem*. Contrafacerile provin atât din grupa veche, cât şi din grupa mai nouă de denari republicani. Obiectele de metal sunt datate în a doua jumătate a sec. I a.Chr. şi în sec. I p.Chr., iar celelalte descoperiri în sec. I a.Chr.–I p.Chr. În privința ceramicii existente, este de remarcat că accea lucrată de mână este bogat reprezentată. Astfel, Căpâlna se încadrează într-un tablou constatat şi în alte părți. Întreaga ceramică este datată în perioada: a doua jumătate a sec. I a.Chr. – 105/106 p.Chr., şi anume pe temeiul că aceasta este perioada de funcționare a cetății. Forme mai vechi sunt explicate prin admiterea continuării parțiale a tipurilor mai vechi. Acest lucru nu este însă deloc obligatoriu. Cadrul cronologic amintit aici este dedus mai curând din axiome istorice, decât din analiza arheologică.

I. Glodariu ne oferă aici o nouă analiză cronologică pentru Căpâlna (p. 126 urm.). El constată că descoperirile din vechile săpături au fost de multe ori fals interpretate şi datate. Astfel, din descoperirile de cenuşă din zona incintei s-a dedus existența unei palisade arse şi s-au tras concluzii istorice. Acum, acest strat de cenuşă este pus în legătură cu activități constructive (dislocarea stâncii prin foc). Pentru zidul de incintă a fost amenajat de la bază, în tehnica *murus dacicus*, doar paramentul exterior, în timp ce acela interior a fost aşezat pe marginea superioară a stâncii. Zidul este în mai multe locuri alunecat. Din amenajările de pe cel mai înalt punct al cetății nu s-a păstrat nimic, deoarece aici construcțiile medievale au intervenit masiv. Ca dovadă pentru existența aici a unei construcții, sunt amintite doar fragmentele

de ţigle dacice. După părerea mea, nu este totuşi permis a trage din aceste descoperiri lacunare o astfel de concluzie. Datarea propusă de Glodariu pleacă, cum am mai spus, de la premisa supravieţuirii formelor mai vechi în sec. I a.Chr., pentru a exclude elementele mai vechi existente ca posibil indiciu al unui început mai timpuriu al locuirii. El admite că doar puţine obiecte pot fi mai exact atribuite secolului I a.Chr., în rest fiind vorba de o încadrare foarte generală între a doua jumătate a sec. I a.Chr. şi începutul sec. II p.Chr. Glodariu plasează ridicarea fortificaţiei abia la mijlocul sec. I a.Chr., iar ordinea construcţiilor este reconstituită în felul următor: a) turnul locuinţă, b) zidul de incintă, cu poarta principală şi o a doua intrare, c) şanţuri, valuri şi palisadă în zona de acces a dealului cetăţii (construite ulterior cetăţii, căci altfel transportul pietrei ar fi fost stânjenit). Cetatea ar fi fost parţial demantelată în 102 p.Chr. şi apoi, în grabă, reconstruită în anul 105. Ca arme descoperite se menţionează fragmentul unui *gladius* şi câteva *siccae*. În chip implicit se are în vedere, în cele din urmă, o singură fază. O importanţă deosebită are descoperirea celei de-a doua intrări originare, pe latura de nord-est. Drumul care începe aici şi duce în sus spre terasa E era flancat de ambele părţi de ziduri. Acesta era probabil acoperit parţial cu un acoperiş de lemn, în felul unui coridor. Această a doua intrare a fost cândva blocată iar drumul adâncit a fost folosit ca loc de depunere. Acest complex a fost cercetat în anii 1966–1967, pornindu-se de la ideea că trebuie să fi fost vorba de un complex unitar şi din punct de vedere cronologic, care ar putea fi încadrat între 101–102 şi 105–106. Înregistrarea descoperirilor s-a făcut fără nici o cercetare stratigrafică. Judecând după publicaţia de faţă, ele au fost doar schematic înregistrate, iar distribuţia şi diferenţele de densitate s-au urmărit în plan, nu însă într-o stratigrafie orizontală şi verticală. De aceea, afirmaţia nedocumentată că majoritatea materialului s-ar fi găsit în stratul superior nu poate să mulţumească. Astfel, trebuie să o spunem, un complex sigur important a fost distrus (v. Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 44 şi 165, fig. 9). Ipoteza axiomatică, după care trebuie să fie vorba de un complex închis din anii 101–106 p.Chr. a dus aici, cu toată claritatea, la o eroare arheologică şi de interpretare. Presupunerea că intrarea secundară ar fi fost blocată abia la începutul primului război dacic, iar apoi drumul va fi fost folosit ca loc de depozitare a gunoiului nu este deloc obligatorie şi nu se întemeiază pe realitatea descoperirilor. Dimpotrivă, se va putea porni mai curând de la ideea că această a doua intrare a fost blocată la un moment sensibil mai timpuriu din istoria constructivă a cetăţii. Din rândul numeroasei ceramici lucrate de mână sau la roată, găsite aici, pe care autorii o datează în a doua jumătate a sec. I a.Chr. şi în sec. I p.Chr., ies în evidenţă imitaţiile de ceramică romană din sec. I p.Chr precum şi imitaţiile de vase de metal elenistice şi romane din partea finală a sec. I a.Chr. şi din sec. I p.Chr.

Pe drept se atrage atenţia asupra atelierului metalurgic descoperit în cetate şi, pe de altă parte, se subliniază absenţa aşezărilor civile în împrejurimi. De aceea se poate trage totuşi concluzia că aici nu este vorba de un centru tribal, ci, în ultimă instanţă, de un obiectiv cu caracter prioritar militar-strategic. Astfel, Căpâlna constituie o paralelă pentru Piatra Roşie. Glodariu merge totuşi

prea departe atunci când afirmă axiomatic că nu ar fi existat nici o fortificaţie mai veche, nici una mai nouă. Faptul că funcţia militară era fără îndoială primordială nu înseamnă, de asemenea, că ea ar fi fost locuită permanent de o garnizoană, de-a lungul întregii perioade dintre mijlocul sec. I a.Chr. şi începutul sec. II p.Chr. Atunci când Căpâlna este desemnată drept una dintre cele mai puternice cetăţi ale „statului dacic" avem de-a face, din nou, cu o premisă ideologico-istorică pentru înţelegerea Daciei preromane – o imagine care necesită o revizuire temeinică. Cetatea de la Căpâlna, asemenea aceleia de la Piatra Roşie, putea să reziste cu succes unui atac. Cele două cetăţi nu erau însă amenajate pentru a face faţă unui asediu. Ele reprezentau poziţii militare, cu o importantă situaţie strategică, care puteau bloca un atac acut asupra principalelor linii de legătură în interiorul zonei muntoase din sud-vestul Transilvaniei. O privire mai atentă asupra complexelor şi planurilor publicate ne oferă suficiente puncte de sprijin pentru o cronologie sensibil mai diferenţiată a cetăţii de la Căpâlna, respectiv pentru stabilirea unei succesiuni de faze. Restituirea propusă de Glodariu şi Moga (*op. cit.*, p. 223, fig. 110) nu este în fapt justificată de descoperiri. În special structurile interioare nu sunt deloc aşa de clare şi de sigure, cum apar în această reconstituire. Turnul-locuinţă de pe terasa D a fost fără îndoială construit izolat. El nu are nici o legătură constructivă cu zidul de incintă. La fel, scara care ducea la partea superioară, nivelată, a dealului cetăţii poate să fie mai timpurie. Importantă este constatarea că edificiile de lemn de pe terasele C şi E (structură ?) au fost distruse prin foc. Despre data acestei distrugeri nu cunoaştem însă nimic. În zidul de incintă au fost încorporaţi stâlpi şi plinte de calcar provenind dintr-un sanctuar. În locul (?) acestui sanctuar pare să se fi ridicat un complex rectangular cu stâlpi de lemn pe terasa D. Această cronologie nu este însă sigură. În cele din urmă, ipoteza că fortificarea cu valuri scurte, şanţuri şi palisadă a accesului spre deal s-ar fi realizat abia după ridicarea cetăţii de piatră, pentru a nu împiedica transportul pietrei, rămâne fără temei. Este greu să ne raliem acestui raţionament. Este foarte posibil a atribui unei prime faze turnul-locuinţă de pe terasa E, eventual şi alte complexe, cum este acela de pe platoul cel mai înalt al dealului şi fortificaţia de lemn şi pământ de pe drumul îngust de acces. Construcţia zidului de incintă, cu poarta principală, trebuie atribuită unei a doua faze, care ar putea fi considerabil distanţată în timp de construcţia turnului-locuinţă. Descoperirile nu permit însă să se stabilească în ce măsură organizarea interioară a cetăţii ar reflecta succesiunea mai multor faze. În orice caz, închiderea porţii secundare din nord-est a constituit o modificare esenţială. Folosirea accesului de aici ca loc de gunoi s-a întins, desigur, pe o perioadă considerabilă de timp. După părerea mea, rămâne în esenţă deschisă întrebarea, dacă cetatea a fost într-adevăr ocupată continuu. Prima fază, cu marele turn-locuinţă ar putea foarte bine să dateze încă din prima jumătate a sec. I a.Chr. şi să reprezinte un burg nobliliar. Căpâlna nu a fost o parte a unui program de fortificare al statului lui Burebista sau după Burebista. Dezvoltarea în continuare a cetăţii este foarte probabil de datat în perioada destrămării şi a conflictelor de după sfârşitul efemerului regat al lui

Burebista (partea târzie a sec. I a.Chr. ?). Este cu totul posibil ca în sec. I p.Chr., după stabilirea controlului roman în zona marginală getică şi dacică, pentru o vreme mai îndelungată cetatea să nu fi fost ocupată militar deloc; pornind de la starea deja de ruină, ea va fi fost restaurată abia în timpul domniei lui Decebal. O primă distrugere a cetăţii în cursul unor conflicte interne dacice nu este deloc de exclus. Urmele de foc şi cenuşă la zidul de incintă ar putea fi puse în legătură cu un asemenea eveniment, urmat de reconstrucţia obiectivului, când s-a folosit şi material provenind din ruinele sanctuarelor. Pentru masa ceramicii din săpăturile dintre anii 1939 şi 1954 există, din păcate, prea puţine date privind contextul şi locul de descoperire. Aşa cum s-a văzut, documentaţia privind săpăturile din anii 1965–1967 şi 1982–1983 este şi ea problematică. Nu ne rămâne aşadar decât să reţinem faptul că situaţia descoperirilor de la Căpâlna nu este deloc clară, cu excepţia ipotezei, desigur justificate, că fortificaţia a fost repusă în funcţiune sub Decebal, pentru apărarea împotriva romanilor. Dar, nici în privinţa sfârşitului ei, din contextul arheologic nu se poate extrage vreo mărturie precisă.

3. UNELE OBSERVAŢII PRIVIND CUCERIREA DACIEI REFLECTATĂ ÎN LUCRĂRI ROMÂNEŞTI MAI NOI

În încheiere, aş dori să iau în discuţie unele noi ipoteze privind istoria războaielor dacice[4].

În sinteza sa asupra epocii lui Decebal, C. C. Petolescu a tratat atât conflictul cu Domitian, cât şi războaiele de cucerire ale lui Traian[5]. Din păcate, cititorul este trimis la studiul meu privind războaiele dacice ale lui Traian doar o singură dată, într-un mod sumar (la nota 286), astfel că el nu poate realiza în cât de mare măsură Petolescu se bazează pe lucrările mele, unde le ignoră şi unde se retrage în spatele rezultatelor lor. Şi în alte cazuri autorul evită să facă trimitere la literatura care se deosebeşte de punctul său de vedere. Astfel, identificarea lui Duras cu Diurpaneus (Dorpaneus) nu poate fi susţinută; cei

[4] N. Ursulescu (Thraco-Dacica 14, 1993, p. 143–148) ar dori să plaseze moartea lui Decebal, căderea capitalei dacice şi, implicit, sfârşitul celui de-al doilea război dacic încă în anul 105, mai precis în septembrie-octombrie 105 p.Chr. Pentru aceasta nu este adus totuşi nici un argument pertinent, ci este vorba mai curând de interpretări greşite. Consideraţiile şi literatura se află aproximativ la stadiul 1970, adăugându-se afirmaţia pauşală că publicaţiile mai noi nu ar aduce obiecţii acestei teze (!).

[5] C. C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, Bucureşti, 1991. Imaginile după columna traiană (p. 75–79) sunt inutilizabile din cauza calităţii reproducerii. Doar desenele vaselor de *terra sigillata* (p. 84–85) sunt acceptabile. Este problematică lectura şi întregirea lor la p. 92. Pe fragmentul de la Blain, la sfârşit trebuie citit *e Part[his]* şi nu *[A]r[saci]dae Part[h]i*. Petolescu admite că pentru reprezentarea sinuciderii lui Decebal pe vasul de la La Graufesenque şi pe exemplarul fragmentar de la Blain a fost folosit acelaşi poanson. Identificarea unor cetăţi dacice în tablourile columnei rămâne ipotetică şi adesea puţin convingătoare. În chip regretabil, deşi sunt folosite, în expunere se trece peste lucrările mele despre izvoarele relative la războaiele dacice (p. 55 urm.).

doi sunt conducători independenți, fiecare cu aria sa de dominație în Dacia, care nu a cunoscut o reunificare înainte de anul 89 p.Chr. Petolescu (*op. cit.*, p. 26 urm., 33 urm., 57 urm.) vrea din nou să pună înfrângerile lui Oppius Sabinus și Cornelius Fuscus în legătură cu complexul memorial de la Adamclisi (altarul și mausoleul pentru Fuscus), deși în legătură cu contextul traianic al întregului complex[6] nu este justificată nici o îndoială[7]. Fără alte discuții, Petolescu admite un singur triumf dacic al lui Domitian, iar pentru pacea din 89 pleacă de la ideea puțin plauzibilă că Domitian a respectat „doctrina augustee" privind granița dunăreană (*ibidem*, p. 32). La ipoteza mai veche, puțin satisfăcătoare, după care în scena XXX a columnei traiane ar trebui recunoscută sora lui Decebal, căzută prizonieră în 101, Petolescu adaugă presupunerea improbabilă și de nedovedit, că Laberius Maximus, cu armata Moesiei Inferioare, ar fi pătruns încă din 101 (!) prin Rucăr și pasul Bran în Transilvania și, sosind prin acest ocol larg dinspre est, ar fi cucerit Costești sau Tilișca (*ibidem*, p. 64). De neînțeles este și presupunerea lui Petolescu[8], după care Traian a renunțat în 102 să transforme Dacia în provincie deoarece senatul s-a opus, dorind să o păstreze mai departe ca regat clientelar. Și Petolescu plasează instalarea unui castru roman la Sarmizegethusa Regia încă din anul 102 p.Chr., presupunând că el a fost ridicat împreună de legiunile I Adiutrix, II Adiutrix, IV Flavia și VI Ferrata (împotrivă, v. infra). Pentru anul 105, la începutul celui de-al doilea război dacic, Petolescu presupune un atac al lui Decebal în mai multe direcții (spre Mureș și Banat, spre pasul Vulcan și Drobeta, precum și în valea Oltului). Ofensiva dacică din 105, astfel prezentată, este în această formă desigur supralicitată. Petolescu datează papirul Hunt[9] la începutul anului 106, deși o asemenea datare nu rezistă. Asertiunile despre romanizare și continuitate (*ibidem*, p. 102 urm.) se mențin în schema tradițională. Discuția privind cauzele războaielor dacice ale lui Traian (*ibidem*, p. 47 urm.) nu duce mai departe. Este puțin convingătoare ideea că Traian

[6] Cf. M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani* II, *Monumentele romane*, București, 1984.

[7] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984; idem, Balkan-Archiv, N. F. 10, 1985, p. 315–341; idem, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn, 1989. Petolescu (*op. cit.*, p. 26, 31) aduce din nou în discuție presupusa nimicire a legiunii V Alaudae, deși aceasta a dispărut încă din anii 69/70 (cf. Strobel, Historia 37, 1988, p. 504–508). Mausoleul a fost distrus în sec. III–IV sau V–VI, iar ruina transformată într-un tumul cu morminte barbare de înhumație. Jefuirea și exploatarea pietrei au distrus în cea mai mare parte structura și mormântul inițial din centrul complexului. Petolescu atrage atenția asupra apropierii stilistice dintre părțile de balustradă păstrate ale mausoleului și trofeu, văzând în acestea singurele adaosuri din epoca lui Traian; numai această decorație arhitectonică a mausoleului circular ar fi fost executată sub Traian. Aceste aserțiuni nu au însă temei. Balustrada indică aceeași perioadă ca și trofeul. Dacă ea trebuia să reprezinte o armonizare arhitectonică a monumentelor, aceasta se explică fără dificultate prin construcția altarului și trofeului deja în anul 102 p.Chr.

[8] Aserțiunile de la p. 72 despre „monetăria senatorială" nu sunt corecte. Discuția despre pacea din anul 102 p.Chr. (*ibidem*, p. 71 urm.) este lipsită de perspectivă.

[9] Cf. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, p. 132 urm. Petolescu pornește de la tratarea demult depășită din FHDR I, București, 1964; altă literatură vom căuta degeaba.

vedea în regatul dacic cel mai mare pericol pentru Roma începând din vremea Carthaginei. Personalitatea lui Traian nu este satisfăcător caracterizată; se exprimă în continuare teza tradițională inconsistentă, după care Traian ar fi fost, judecând după întreaga sa carieră până la începutul domniei, un militar[10].

M. Zahariade[11] postulează o împărțire a legiunii XI Claudia Pia Fidelis în trei corpuri, cu ocazia retragerii ei de la Vindonissa în 99–100 p.Chr.[12], dar înțelege greşit caracterul şi succesiunea comandamentelor lui C. Iulius Quadratus Bassus. Acesta, desigur, nu a fost în acelaşi timp *legatus legionis XI Claudiae* şi *praepositus vexillationum legionum*, ci a îndeplinit succesiv aceste funcții. După Zahariade, o parte a legiunii XI Claudia ar fi fost deplasată în Pannonia numai pentru construcții, a doua direct la Oescus, iar o a treia a fost staționată la Durostorum, unde a început de atunci construcția castrului. Împotriva acestei ipoteze, trebuie reținută deplasarea legiunii la Dunărea de jos în trei etape: a) O deplasare în Pannonia pentru înlocuirea trupelor retrase de acolo şi pentru acoperirea flancului armatei romane; legiunea a putut să-i trimită lui Traian, în cadrul armatei provinciei, o vexilație pentru prima fază a primului război dacic, chiar dacă lipseşte încă o dovadă directă. b) Cu totul neaşteptată, invazia duşmană în Moesia Inferioară după mijlocul anului 101 a făcut necesară angajarea unor părți importante ale armatei şi o întărire durabilă a trupelor romane de pe frontiera dunăreană a Moesiei Inferioare; de aici, în anul 102 au fost ocupate şi apoi încorporate provinciei Moesia Inferior părțile de nord ale Munteniei, precum şi partea de sud a regiunii dintre Siret şi Prut. În legătură cu amenințarea acută din Moesia Inferior şi cu necesitatea întăririi armatei provinciei, în toamna anului 101 legiunea XI Claudia a fost retrasă din Pannonia şi a fost deplasată în totalitatea ei la Dunărea de jos. c) Înainte de vestea atacului advers din anul 101, construirea unui nou castru legionar stabil la Durostorum nu făcea parte din concepția romană, care era orientată spre o cucerirea a Daciei, aşadar a întregii regiuni de la nord de Dunărea moesică[13]. Ridicarea noului castru legionar stabil la Durostorum trebuie datată cel mai devreme la sfârşitul primul război dacic, odată cu necesara dislocare a legiunilor rămase în Moesia Inferior, a putut însă începe, ca construcție, şi abia după sfârşitul celui de-al doilea război dacic. Încă din 101–102 Durostorum trebuie

[10] Împotrivă, v. analiza critică a carierei lui Traian, la Strobel, în K. Strobel, J. Knape, *Zur Deutung von Geschichte in Antike und Mittelalter*, Bamberg, 1985, p. 9 urm., în special p. 13 urm.

[11] Comunicare la al XVII-lea Congres Internațional al Limesului, Zalău, 1997; idem, în: M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Walachia (A.D. 101–118)*, Bucureşti, 1997, în special p. 55 urm. Este regretabil, în această publicație, numărul mare de greşeli la scrierea numelor de autori moderni (ex. Stahlin în loc de Stähelin sau, mereu, Ströbel în loc de Strobel).

[12] Din păcate, Zahariade nu a luat cunoştință de discuția mea detaliată asupra dislocărilor de trupe din anii 89–118 p.Chr., în: Tyche 3, 1988, p. 193–222; Germania 66, 1988, p. 437–453.

[13] Cf. Strobel, în K. Strobel, J. Knape, *Zur Deutung von Geschichte in Antike und Mittelalter*, Bamberg, 1985, p. 13 urm.; v. şi Strobel, Pallas 40, 1994, p. 359–395.

să fi apărut ca o poziție importantă pentru apărarea Dobrogei sudice (lupta hotărâtoare contra invadatorilor în 101 p.Chr. la Tropaeum Traiani), totodată, începând din 102, era o bază importantă pentru trupele moesice de ocupație din Muntenia, care blocau acolo ieşirile din Carpații meridionali, în timp ce aripa răsăriteană a armatei, inclusiv trupele din sudul Moldovei, se putea sprijini pe prezența legiunii V Macedonica la Troesmis. Nucleul lor luase poziție acolo, cu mare probabilitate, încă din 101–102, ca o consecință nemijlocită a atacului din anul 101. Hotărârea de a staționa câte o legiune la Durostorum şi Troesmis pentru acoperirea flancului roman împotriva coridorului de invazii dintre Carpații meridionali şi Marea Neagră a fost luată, probabil, la sfârşitul primului război dacic, cu ocazia dislocării trupelor şi a reorganizării provinciei, lărgite cu întinse ținuturi la nord de Dunăre. Primul castru stabil al legiunii XI Claudia în Moesia Inferior a fost în 101/102 la Oescus[14], unde o parte a legiunii a rămas probabil până în 105–106 pentru a supraveghea linia Oltului. Ipoteza lui Zahariade, după care cel de al treilea presupus corp al legiunii ar fi sosit abia în 105 din Pannonia, este lipsită de temei[15].

Al. Diaconescu a prezentat o contribuție mai amplă despre strategia şi tactica romană în războaiele dacice ale lui Traian[16], care în anumite părți nu este convingătoare[17]. Este surprinzător faptul că opinii deja formulate de mine

[14] De altă părere este Zahariade, care crede că aici, pe lângă garnizoana propriu-zisă, nu ar fi putut staționa decât cel mult o jumătate din legiunea XI Claudia, ceea ce ar intra în discuție numai sub condiția sosirii încă din anul 100 p.Chr. Argumentele lui Zahariade nu sunt însă valabile, atâta timp cât cercetarea lagărului legionar de sub colonia de mai târziu a adus abia în ultimii ani unele rezultate efective. Noi suntem încă foarte departe de cunoaşterea acestui castru, ale cărui faze de lemn şi pământ oferă sigur aceeaşi imagine variată pe care o întâlnim în castrele corespunzătoare din sec. I p.Chr. de la Rin.

[15] Cărămizile ştampilate ale acestei legiuni descoperite la Novae nu constituie un indiciu (cf. Strobel, Klio 70, 1988, p. 501–511). Fără îndoială, unele unități izolate ale legiunii au putut staționa la Novae, alături de trupe ale legiunii I Italica, în toamna şi iarna 101–102 sau în anii următori.

[16] Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy*, în *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, Cluj-Napoca, 1997, p. 7–44. Trebuie să menționez că uneori asertiunile mele sunt citate greşit sau în sens fals. Astfel, întotdeauna eu am presupus, la începutul primului război dacic, o avansare a trupelor romane pe mai multe coloane, aceasta chiar şi pentru operațiile pornind din Moesia inferioară.

[17] Comentariile privind mărturiile epigrafice şi carierele conțin greşeli grave. T. Iulius Maximus Manlianus Bocchus Servilianus nu a avut ca *legatus legionis* o dublă comandă asupra legiunilor I Adiutrix şi IV Flavia, ci le-a comandat succesiv (cf. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, p. 85, 90; cu toate acestea sunt citat ca argument pentru un asemenea neobişnuit comandament dublu). Asertiunile despre inscripțiile şi cariera lui C. Iulius Quadratus Bassus sunt incorecte. Pentru presupunerea că „trupele venind de la Drobeta" (aşadar armata Moesiei inferioare) ar fi trecut deja în 101 prin pasul Vâlcan şi s-a fi întâlnit cu Traian în zona viitoarei Colonia Traiana Sarmizegetusa lipsesc indiciile. Greşite sunt şi referirile la drumul de pe malul Dunării (p. 13), deoarece aici este vorba în primul rând de o linie de legătură logistică şi de transport. Discuția privind vechile opinii şi traduceri ale surselor istorice nu era necesară şi nici nu este satisfăcătoare. Explicația pe care am dat-o unei întregi serii din problemele tratate (Strobel, *op. cit.*; idem, Balkan-Archiv, N. F. 10, 1985, p. 315–341) este, din păcate, ignorată.

sunt prezentate ca noi rezultate; lipseşte oricum o indicaţie suficientă în sensul că ideile de bază urmărite de Diaconescu au fost şi de mine în chip asemănător formulate. Astfel, eu am subliniat precisa planificare a acţiunilor ofensive romane şi detaliata cunoaştere a ţării de către romani; acelaşi lucru îl face şi Diaconescu (p. 16), care presupune pe drept existenţa unor itinerarii[18]. Amplasarea marilor baze din primul şi din al doilea război dacic la distanţe regulate de marş este corect privită ca rezultat al planificării romane a expediţiilor şi etapelor: Berzobis – 35 mp – Tibiscum – 37 mp – Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa – 36 mp – Petrae (valea Streiului) – 36 mp – Apulum (între baze câte 2x3x12 mp, aşadar 2x3 zile de marş); de asemenea, Napoca, centrul civil de mai târziu al Daciei nordice, se află la distanţa de 72 mp de Apulum[19].

Presupunerea că, după al doilea război dacic, odată cu legiunea VII Claudia, întreaga armată a Moesiei Superior ar fi fost mutată în Dacia rămâne şi la Diaconescu o ipoteză lipsită de temei, imposibil de dovedit. Fără nici o bază este şi presupunerea că partea sudică a câmpiei dintre Dunăre şi Tisa ar fi aparţinut după 106 provinciei romane (Pannonia Inferior). Diaconescu încearcă să întărească teza mai veche, după care acel „stratópedon” de la Sarmizegetusa menţionat de Cassius Dio (LXVIII, 9, 7) nu ar trebui căutat în câmpia Haţegului, în zona Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa de mai târziu; deja în 102, în centrul politic şi religios de la Sarmizegethusa Regia (Grădiştea de Munte), reşedinţa lui Decebal, ar fi fost instalată o garnizoană romană stabilă, despre care vorbeşte Cassius Dio. Argumentarea lui Diaconescu nu poate fi acceptată, căci comentariul său asupra izvoarelor antice este nesatisfăcător (v. discuţia mea amănunţită din *Untersuchungen...*, p. 198 urm., 226 urm., privind problema numelui şi a localizării, care din păcate nu a fost luată în considerare). Comentariile lui Diaconescu eşuează datorită faptului că noi nu avem la dispoziţie textul original al lui Cassius Dio, ci versiunea evident prescurtată de către epitomatorul bizantin a unui pasaj originar mai detaliat, care menţiona legătura topografică cu colonia întemeiată curând după anul 106. Şi din punctul de vedere istoric-lingvistic argumentarea lui Diaconescu este greşită.

Tendinţele de întoarcere la vechea identificare a castrului roman cu capitala dacică pornesc de la constatarea, făcută abia după mai multe decenii de săpături arheologice, că în această formă cetatea de pe Dealul Grădiştei este rezultatul refacerii unei mici citadele dacice de către romani, ducând la

[18] Diaconescu (*op. cit.*, p. 5 urm.) crede că în scena L a columnei traiane poate recunoaşte un itinerar desenat al legiunii I Minervia. Ideea nu este convingătoare. O asemenea reprezentare ar fi cu totul singulară pe columnă, iar pentru privitorul antic de neînţeles. Cf., împotrivă, Strobel, *Untersuchungen...*, p. 124, n. 223.

[19] Oricum, însă, explicaţia locului unde a fost întemeiată Colonia Ulpia Traiana nu poate fi dedusă din distanţa egală faţă de castrele legionare de la Berzobis şi Apulum.

dublarea suprafeței ei[20]. Fortificația ridicată din material refolosit, provenind din complexele dacice demolate, are un plan neregulat şi un relief inegal, măsurând doar cca 3 ha. Ea putea să adăpostească mici vexilații ale legiunilor, respectiv trupe auxiliare, în cel mai bun caz o *cohors milliaria*. Aşa cum arată paralelele, anume o astfel de fortificație ar fi fost desemnată de Cassius Dio drept unul dintre *„phroura" (= praesidia)*, dintre acele garnizoane mai mici instalate în 102 în partea ocupată a Daciei, pe care Cassius Dio le deosebeşte de marea tabără centrală ridicată de Traian. Întrebuințarea noțiunii de *„stratópedon"* (tabăra armatei) pentru o fortificație de o mărime, respectiv de o importanță militară atât de redusă este, judecând în special după vocabularul lui Cassius Dio, de exclus. Zidul cetății romane, după rezultatul concordant, a putut fi construit abia după sfârşitul celui de-al doilea război dacic şi distrugerea totală a complexelor dacice[21]. De aceea Diaconescu este nevoit să postuleze o primă fortificație romană, care în 105 ar fi fost cucerită şi distrusă de daci. Rămâne neclar de unde va fi provenit piatra de construcție dacică pentru această ipotetică tabără; de aceea, în chip implicit, Diaconescu are în vedere un complex sensibil mai mic, mai simplu (vorbind puțin clar despre „o construcție mai timpurie", *probably a similar defense wall*). Astfel, posibilitatea unei desemnări ca *„stratópedon"* este definitiv înlăturată.

Blocul cu inscripția vexilației legiunii siriene VI Ferrata a fost găsit, ca şi acela al legiunii II Adiutrix, împreună cu blocuri dacice şi piese componente din sanctuarele dacice, refolosite, în emplectonul zidului roman cu două paramente; totuşi, acest context de descoperire nu este deloc clar şi sigur[22]. După Diaconescu, blocurile dovedesc o fortificație romană mai veche, care ar fi fost distrusă de daci în anul 105. Apoi, în 106, legiunile I Adiutrix şi IV Flavia ar fi ridicat zidul noului castru roman. Până în prezent a fost însă

[20] Cf. Glodariu, Iaroslavschi, Rusu, *op. cit.* (supra n. 1), p. 126 urm.; Glodariu, ActaMN 26–30, 1989–1993, p. 19 urm.; idem, ActaMN 32, 1995, p. 125 urm.; concluziile corespunzătoare, duse mai departe de Diaconescu, au fost deja sintetizate de M. Babeş în ArhMold 17, 1994, p. 52 urm. Argumentul său, că romanii nu ar fi ridicat „ astfel de fortificații complexe şi spațioase" abia după 106 p.Chr., doar pentru a supraveghea metropola distrusă a Daciei, ignoră mentalitatea vremii, respectiv valoarea excepțională de prestigiu şi de propagandă a ridicării unui asemenea obiectiv după cucerirea şi distrugerea centrului politic şi religios al Daciei, deci de simbol nemijlocit al Daciei *capta*. În afară de aceasta, instalarea unei garnizoane stabile în regiunea greu de supravegheat, politic extrem de importantă, a Sarmizegethusei Regia în prima fază a ocupării țării şi a mutării forțate a populației era de-a dreptul o necesitate, mai ales că nu pot fi excluse nuclee de rezistență în munți în 106–107 (cf. şi Strobel, ZPE 71, 1988, p. 251 urm.). Şi mai târziu regiunea a rămas sub controlul militar al unei trupe speciale.

[21] A se vedea şi descoperirile anterioare construirii zidului, inclusiv resturile unei monetării dacice (Glodariu, ActaMN 26–30, 1989–1993, p. 23 urm.; 32, 1995, p. 125).

[22] Vezi datele din IDR III. 3, 268–270; Glodariu, ActaMN 26–30, 1989–1993, p. 23. La aceasta se adaugă adesea nesiguranța în ce priveşte prelucrarea, documentarea şi interpretarea contextelor stratigrafice prezentate, care se constată la Sarmizegethusa Regia chiar şi în cazul săpăturilor mai recente. Aşa cum mi-au confirmat unii colegi români, de multe ori, la o analiză, aceste date nu pot fi confirmate.

complet ignorat faptul că, la abandonarea definitivă a castrului, evident, romanii au demolat întregul complex, aşa cum ştim că s-a întâmplat în cazul părăsirii altor fortificaţii romane. Condiţiile descoperirii blocurilor cu inscripţia vexilaţiei legiunii VI Ferrata şi a legiunii II Adiutrix nu sunt deloc clare şi, deci, sunt insuficiente pentru o ipoteză care duce mai departe.

Din zidul roman provin, aşadar, inscripţii de constructor ale unor unităţi din legiunile II Adiutrix şi IV Flavia, ale vexilaţiei legiunii VI Ferrata, precum şi blocurile cu reprezentarea a doi capricorni afrontaţi, care poate fi corect pusă în legătură cu legiunea I Adiutrix[23]. Diaconescu consideră că prezenţa unei vexilaţii a legiunii VI Ferrata, din Siria, a fost posibilă doar în timpul primului război dacic; argumentaţia sa nu rezistă însă[24]. Pentru inscripţia legiunii II Adiutrix a fost refolosit, evident, un bloc de piatră mai vechi, dacic. Blocul cu inscripţia vexilaţiei legiunii VI Ferrata indică, la o analiză, o mult mai rea stare de păstrare decât blocurile legiunii IV Flavia. De aceea el trebuie să fi fost expus o vreme mai îndelungată intemperiilor şi, deci, admiţând realizarea sa în 103 (sau 104) şi distrugerea „construcţiei" în 105, nu a putut ajunge deja în 106 în miezul zidului. Pentru trimiterea unei vexilaţii, ca nucleu al unei trupe ce cuprindea şi unităţile speciale siriene atât de necesare la Dunăre, legiunea VI Ferrata era de-a dreptul predestinată. Pentru aceasta, anexarea provinciei Arabia în iarna 105–106, pregătită încă din septembrie 105, nu a reprezentat nici o piedică.

Faţă de aceste ipoteze, trebuie arătat că existenţa unui castru mai mare în împrejurimile forului de mai târziu al Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, castru care a fost ocupat de un corp de armată format din trupe legionare şi auxiliare şi care a fost distrus sau puternic vătămat în acţiuni de luptă, trebuie considerată ca fiind dovedită[25]. În faza timpurie a coloniei, forul a fost construit mai întâi din lemn şi a fost apoi dărâmat cu ocazia amenajării fazei sale de piatră. Deasupra nivelului de dărâmături s-a descoperit un strat de nivelare, cu material care nu provine din zona forului şi care conţine mult lemn ars, arme şi piese de echipament militar (între care şi fragmentele unui *signum*), precum şi mărturii directe ale luptelor dintre romani şi daci[26].

[23] IDR III. 3, 268, 269 (a–c), 270, 271; *Miles romanus in provincia Dacia. Catalogul expoziţiei naţionale*, Cluj-Napoca, 1997, p. 45 urm., nr. 8 (reprezentarea a doi ţapi afrontaţi, între ei un disc cu inscripţie ştearsă). Vezi şi Strobel, ZPE 71, 1988, p. 251–280.

[24] Cf. Strobel, *loc. cit.*; Diaconescu, *op. cit.*, nepotrivit despre C. Iulius Quadratus Bassus.

[25] Pentru aceste descoperiri v. R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, CRAI 1990, p. 91–113; 1994, p. 147–163; M. Euzennat, CRAI 1994, p. 163 urm; V. Voişian, în *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, Cluj-Napoca, 1997, p. 193–204; I. Piso, Al. Diaconescu, comunicare la al XVII-lea Congres Internaţional al Limesului Roman, Zalău, 1997. Pentru informaţii suplimentare mulţumesc d-lui prof. Ioan Piso.

[26] Cf. CRAI 1994, în special p. 149; Voişian, *op. cit.* Grosimea stratului este de până la 0,50 m.

Prima fază de lemn a forului coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, întemeiată foarte probabil la 18.9.106, eventual abia la 18.9.107 p.Chr.[27], a fost probabil demolată deja în 108 sau 109 p.Chr. Construcția fusese executată, judecând după mărturia ştampilelor de pe ţiglele acoperişului, de către unități ale legiunii IV Flavia. Este totuşi neclar dacă acest complex fusese construit, de la început, drept centru civil al coloniei. Din planul construcțiilor de lemn înconjurătoare s-a încercat a dobândi argumente în acest sens[28], dar noile descoperiri le pun la îndoială. Chiar dacă Piso nu vrea încă să considere ca definitiv asigurată interpretarea în sensul unei prime faze, militare, de construcții de lemn, nemijlocit înainte de întemeierea coloniei, descoperirile pledează mai curând în această direcție. Oricum, nu trebuie presupusă o concentrare pe arii mari a construcțiilor castrului din timpul şi de la sfârşitul celui de-al doilea război dacic, astfel că suprafeţele din jurul complexului central al castrului, respectiv forul de mai târziu, au putut fi construite abia în prima fază a coloniei. Pentru construcția coloniei au fost de asemenea folosite unități ale legiunii IV Flavia, care au produs materialul tegular. Putem aşadar reconstitui cu mare probabilitate următoarea succesiune în spaţiul coloniei de mai târziu: a) de la sfârşitul războiului în 102, mare castru de trupe, cu construcții interioare simple, atacat de daci în 105 şi rău vătămat în cursul luptelor; b) construcţia unui nou castru lângă cel distrus şi, probabil în 106, ridicarea stabilă, în lemn, a complexului de *principia* de către unitățile de constructori ale legiunii IV Flavia; c) puțin mai târziu, întemeierea coloniei. Cel mai târziu în septembrie 106 legiunea IV Flavia a fost definitiv aşezată în tabăra de la Berzobis. Sintetizând, se poate reţine că nimic nu se opune identificării, cu bună dreptate, a taberei centrale (menționate în textul lui Cassius Dio transmis doar printr-un epitomator) cu locul coloniei de mai târziu. Mica tabără, cu incintă de piatră lipsită de turnuri, de pe locul centrului

[27] Corect la Etienne, Piso, Diaconescu, CRAI 1990, p. 108; 1994, p. 160. Pe baza fragmentelor descoperite până în prezent (*ibidem*, fig. 8), inscripţia de fundare de la tetrapylonul forului de piatră trebuie restituită din nou (pentru vechea formulă şi interpretarea ei v. IDR III. 2, 1, cu lectura propusă de H. Wolff). Transcrierea literară a inscripției, care pornea evident numai de la câteva fragmente văzute, probabil ale unui text paralel (cu menționarea lui D. Terentius Scaurianus ?), având o altă împărţire a rândurilor, şi care căuta să întregească aceste fragmente într-un text, pune incorect numele împăratului în genitiv. Traian este totuşi, el însuşi, subiectul acțiunii din inscripţia de fundare: *[Imp. Caesar Divi Nerva]e f(ilius) Nerva Trai[anus Aug. Germanicus Dacicus etc.]*. Rândurile 1–2 ale inscripţiei reproduceau titulatura completă a împăratului, rândurile 3–4 numele şi întemeierea coloniei. Întemeierea coloniei a fost înfăptuită de însuşi împăratul şi cădea, în realizarea ei, în competența lui D. Terentius Scaurianus ca legat în funcţiune al Provinciei Dacia. În acesta putem vedea şi primul guvernator al provinciei nou întemeiate (de altă părere este Piso, *Fasti provinciae Daciae*, Bonn, 10 urm.; comandamentul altfel necunoscutului Iulius Sabinus poate fi însă şi în alt chip explicat). Deoarece în mai–iunie 107 Traian se întorsese la Roma, iar actul întemeierii fusese probabil înfăptuit personal, este de preferat pentru aceasta toamna 106, aşadar aproximativ o lună după acordarea cetăţeniei romane soldaților merituoşi, la 11 august 106, cu ocazia sfârşitului oficial al războiului (CIL XIV, 160).

[28] Etienne, Piso, Diaconescu, CRAI 1994, p. 162.

dacic de la Sarmizegethusa Regia distrus în 106, nu a fost ridicată chiar după sfârşitul primului război dacic, ci abia în 106.

Ca urmare, se vădesc a fi şubrede concluziile şi deducţiile care se bazează pe această teză, în special opinia că Decebal ar fi trebuit încă din 102 să părăsească reşedinţa sa de la Sarmizegethusa Regia şi că, după aceasta, centrul stăpânirii sale ar trebui probabil plasat în cetatea dacică de la Piatra Craivii, în apropiere de Apulum (Alba Iulia). În consecinţă, acţiunile de luptă din al doilea război dacic, reprezentate pe columnă, ar fi de localizat în centrul Transilvaniei şi nu în sud-vest, cum s-a făcut până acum[29]. Cetatea de la Piatra Craivii ridică însă dubii considerabile în privinţa cronologiei mai precise şi a configuraţiei arhitectonice[30], astfel că drept unic argument rămâne ipoteza, mai sus discutată, a unei mici garnizoane romane în centrul dacic de la Sarmizegethusa (Regia)[31].

Lectura îndelung disputată a vechii ştampile tegulare *LEG XIII GE Ī ADI*, de la Apulum[32] a fost confirmată printr-o descoperire mai nouă de la Pianu de Jos (Deutsch Pien, Alsópian), jud. Alba (IDR III. 4, 1). Astfel, este documentată activitatea comună a unor unităţi din legiunile I Adiutrix şi XIII Gemina (legiunea cu baza în castrul de la Apulum) într-unul din centrele de producţie tegulară din împrejurimile mai apropiate sau mai îndepărtate ale oraşului. Această activitate se încadrează în perioada de timp dintre sfârşitul celui de-al doilea război dacic şi începutul războiului parthic, perioadă în care, alături de legiunea IV Flavia (Berzobis) şi de XIII Gemina (Apulum), legiunea I Adiutrix constituia cea de-a treia legiune de ocupaţie din noua provincie Dacia[33]. În cel mai bun caz, ştampilele amintite documentează participarea unei vexilaţii a legiunii I Adiutrix la ridicarea castrului legionar de la Apulum. Ele nu dovedesc însă că această legiune ar fi staţionat alături de legiunea XIII Gemina la Apulum, aşa cum s-a presupus de mai multe ori în ultima vreme[34]. Pentru această vreme un lagăr legionar dublu trebuie cu siguranţă exclus, astfel că legiunea I Adiutrix trebuie să fi avut un castru de staţionare propriu. Situarea acestuia rămâne până în prezent necunoscută. Încercarea lui Opreanu de a interpreta un context arheologic, deloc clar şi nici măcar suficient, de la Apulum ca dovadă a existenţei unui al doilea lagăr legionar, al legiunii I

[29] Astfel, C. Opreanu, ActaMP 21, 1997, p. 269–290, în special p. 270; idem, comunicare la al XVII-lea Congres Internaţional al Limesului Roman, Zalău, 1997.

[30] Materialul descoperit, în special fibulele, nu pare să depăşească începutul sec. I p.Chr. (cf. Conovici, Mărgineanu-Cârstoiu, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 212; dimpotrivă, pentru o datare în sec. I p.Chr., Glodariu, *Arhitectura dacilor*, p. 75 urm.). O distrugere în cursul unor conflicte interne dacice sau, eventual, în urma unei campanii din epoca augustee nu este de exclus.

[31] Opreanu, *op. cit.*, p. 270, oferă o interpretare greşită a unui text din Pliniu cel Tânăr (*Ep.* VIII, 4, 2), din care, într-adevăr, nu se poate extrage nici o dovadă pentru pierderea Sarmizegethusei Regia de către Decebal încă din anul 102.

[32] Cf. Strobel, *Untersuchungen...*, p. 86, n. 7; IDR III. 4, p. 17 urm.

33 Cf. Strobel, *op. cit.*, p. 85 urm.

[34] Diaconescu, *op. cit.* (supra n. 16), p. 14 urm.; Opreanu, comunicare la al XVII-lea Congres Internaţional al Limesului Roman, Zalău, 1997.

Adiutrix[35], la mică distanţă (cca 2 km) de castrul legiunii XIII Gemina, nu poate să convingă[36]. Foarte probabil este vorba aici de o serie de obiective militare de scurtă durată, din jurul anului 106, respectiv de o tabără de constructori.

DIE DAKER. ZUR KOMPLEXITÄT ETHNISCHER, POLITISCHER UND KULTURELLER GRÖSSEN DER GESCHICHTE DES UNTEREN DONAURAUMES (II)

ZUSAMMENFASSUNG

Die Erforschung der "klassischen dakischen" Festungen und des Zentralkomplexes des dakischen Sarmizegethusa Regia ist mit einer Reihe schwerwiegender Probleme und axiomatischer Vorannahmen belastet. Fehlende Nivellierung zum gegenseitigen Bezug von Befunden, unzureichende Stratigraphien und auch die angewandten Grabungstechniken verschärfen diese grundsätzliche Problematik.

C. Daicoviciu hat 1954 die Grabungen in der dakischen Festung Piatra Roşie vorgelegt. Die von ihm vorgeschlagene Rekonstruktion der Baugeschichte, die geradezu kanonisch geworden ist, wurde zum Ausgangspunkt zahlreicher anderer Arbeiten und Befundinterpretationen[1]. Sie ist jedoch grundsätzlich in Frage zu stellen. Entgegen der chronologischen Rekonstruktion bei Daicoviciu ist der Burgberg offensichtlich bereits früh kultisch genutzt worden. Seit dem 2. Jh. v. Chr. ist ein kultischer Komplex der Daker auf dem Berg anzunehmen.

[35] Opreanu ar dori se interpreteze blocurile cu reprezentarea capricornilor din zidul fortificaţiei romane de la Sarmizegethusa Regia (v. supra, p. 222, n. 23) drept o simbolistică generală a victoriei şi nu ca un indiciu legat de legiunea I Adiutrix. El nu poate însă anula semnificaţia descoperirii analoage de la Carnuntum (cf. Strobel, ZPE 71, 1988, p. 252 cu n. 10).

[36] Mărturiile epigrafice privitoare la militari, respectiv veterani ai legiunii I Adiutrix la Apulum nu au nici o dovadă probatorie. În susţinerea teoriei sale, Opreanu apelează la ideea că Piatra Craivii ar fi fost reşedinţa lui Decebal în anii 102–105/106. Ipoteza sa (Opreanu, *op. cit.*, p. 275), după care forţele expediţionare pannonice ar fi avansat în al doilea război dacic, pornind din Pannonia inferioară, prin valea inferioară a Mureşului şi ar fi cucerit mai întâi poziţiile dacice situate pe malul nordic al râului, nu poate fi susţinută. Cucerirea cursului inferior şi mijlociu al Mureşului până la nord de accesul spre Sarmizegetjusa Regia trebuie să fi fost încă din 101–102 un obiectiv necesar al ofensivei romane. Fără atingerea sa, înaintarea în Munţii Orăştiei în anul 102 nu ar fi putut avea loc. O asigurare împotriva zonei oraşului Apulum de mai târziu era încă din 102 necesară. Opreanu ar fi trebuit mai întâi să probeze că supunerea Daciei de la nord de Mureş a fost misiunea principală a trupelor din Pannonia, pentru a argumenta că participarea acestor trupe la al doilea război dacic, pornind de la Tisa, ar fi dus la acest rezultat. Nu este evident de ce, în al doilea război dacic, unităţile militare din Pannonia nu vor fi fost aduse pe front pe liniile de comunicaţie constituite şi asigurate din Banat. O înaintare spre Transilvania centrală, respectiv în valea mijlocie a Mureşului, pornind din regiunea de la est de Porţile de Fier ale Transilvaniei, controlată în anul 105, era imediat posibilă şi, măcar pentru a acoperi atacul asupra Sarmizegethusei Regia, necesară.

Zu der älteren Bauphase gehören Bauten mit kultischem Kontext und die Errichtung von einzeln stehenden Türmen. Erst erhebliche Zeit später wurde die regelmäßige Steinfestung auf dem Gipfelplateau angelegt. Die in den Fundamenten erfaßten Bauten außerhalb der Festung haben zu diesem Zeitpunkt nicht mehr bestanden, ebensowenig die angebliche Innenbebauung. Die Bautechnik der Steinfestung weicht charakteristisch von jener der sogenannten Außentürme ab. Die Festung ist eine rein strategische Höhenstellung zur Sperrung eines Zugangs nach Sarmizegethusa Regia; sie ist zwar zu Abwehr eines aktuellen Angriffs geeignet, nicht jedoch zum Widerstand gegen eine systematische Belagerung. Für diese Steinfestung, die keiner Brandkatastrophe zum Opfer gefallen ist, muß der überaus geringe Fundanfall gerade auch an Keramik auffallen. Es kann nicht mit einer Belegung über einen langen Zeitraum oder überhaupt mit einer ständigen Besatzung gerechnet werden. Nicht haltbar ist die These, hier sei eine stehende Truppe des Dakerkönigs stazioniert gewesen; die Burg wurde viel mehr nur im Bedarfsfall besetzt. Der Holz-Stein-Erde-Wall am Osthang des Burgberges wurde zuletzt als ergänzendes Verteidigungswerk für die damals allein in Funktion befindliche Steinfestung angelegt und ist wohl zurecht in die Zeit der Dakerkriege Trajans zu datieren. Die Errichtung der Steinfestung selbst kann mit gutem Grund erst Decebalus nach 89 n. Chr. zugeschrieben werden und dürfte somit dessen Festungsbauten beispielhaft dokumentieren. Die zeitlich und methodisch sehr unterschiedlichen Grabungen von Căpâlna wurden 1989 in einer Publikation vorgelegt, wobei die Autoren augenfällig bemüht waren, durch die Kombination offenbar sehr divergierender und bisweilen ungenügender Vorlagen einen Gesamtbefund zu bilden. Eine brau hbare Stratigraphie fehlt. Erhebliche Teile des älteren Materials waren bereits verloren. Die vorgelegte Interpretation und baugeschichtliche Rekonstruktion geht von einer Reihe historisch-chronologischer Vorannahmen aus. Zu ihnen gehört die Behauptung, die Blockierung und Verfüllung des zweiten Zugangs zu Terrasse E müsse zu Beginn des 1. Dakerkrieges erfolgt sein und die Funde seien als geschlossener Komplex zwischen 101 und 106 einzuordnen. Diese Annahme ist unbegründet. Die postulierte Einphasigkeit für die Erbauung der Anlage ist nicht haltbar. Vielmehr scheint im 1. Jh. v. Chr. als erste Periode eine Adelsburg mit Wohnturm und Abschnittsbefestigung vorzuliegen; in einer zweiten Phase erfolgte vielleicht mit erheblichem zeitlichem Abstand der Bau des Umfassungswalles; es folgten weiter bauliche Veränderungen. Căpâlna kann nicht als Teil eines Bauprogrammes unter Burebista gewertet werden. Auch ist nicht von einer kontinuierlichen Belegung bis zum Beginn des 2. Jh. n. Chr. auszugehen. Es handelte sich um eine primär militärische, defensive Anlage, die jedoch nicht zur Behauptung gegen eine längere Belagerung geeignet war. Căpâlna war kein Stammeszentrum, wie verschiedentlich angenommen. Die vermutlich bereits ruinöse Burganlage wurde dann wahrscheinlich erst unter Decebalus als Verteidigungsstellung wiederhergestellt.

Abschließend wird in dem Beitrag zu einer Reihe neuerer Arbeiten und Hypothesen im Zusammenhang mit der römischen Eroberung Dakiens Stellung

genommen. Nicht überzeugen kann die Darstellung des Decebalus und der historischen Vorgänge in der Monographie C. C. Petolescus[5], die von einer erheblichen Zahl unrichtigen bzw. sehr problematischer Annahmen ausgeht. Kritisch wird auch zu verschiedenen Thesen von M. Zahariade[11] zur untermoesischen Armee in der Walachei Stellung genommen. In großem Umfange zurückzuweisen sind die jüngsten Hypothesen von A. Diaconescu[16], so auch die erneute Vermutung, die *legio VII Claudia* sei nach dem 2. Dakerkrieg nach Dakien verlegt worden. Seine zentrale Annahme, eine feste römische Garnison sei im dakischen Sarmizegethusa Regia bereits 102 erbaut und dann 105 von den Dakern zerstört worden und diese Garnison sei mit dem bei Cassius Dio erwähnten großen Feldlager identisch, bleibt ohne Grundlage. Gleiches gilt für die darauf aufbauenden weitreichenden Schlüsse insbesondere auch für den 2. Dakerkrieg. Die relativ kleine Lagerfestung im Zentralbereich von Sarmizegethusa Regia wurde erst 106 errichtet. Dagegen ist die Existenz eines großen römischen Truppenlagers in enger räumlicher Beziehung zu der späteren Colonia Sarmizegetusa, das bei Kampfhandlungen schwer beschädigt wurde, nunmehr erwiesen. Dieser Komplex ist von Cassius Dio angesprochen. Er wurde sicherlich 105/6 wieder aufgebaut. An seiner Stelle ist dann wohl am 18.9.106 die Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa von Traian gegründet worden. Gesicherte Ziegelstempel belegen nunmehr eine gemeinsame Ziegelproduktion von Einheiten der Legionen XIII Gemina und I Adiutrix im Raum von Apulum; das Lager der I Adiutrix zwischen 106 und dem Beginn des Partherkrieges ist bisher jedoch entgegen der These von C. Opreanu[29], der eine Art Doppellegionslager in Apulum annehmen würde, weiterhin unbekannt.

ABREVIERILE FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
ArchErt	Archaeologiai Értesítö, Budapesta
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArheologijaKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMed	Arheologia Medievală, Reşiţa
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BudReg	Budapesti Régisėgei, Budapesta
CAMNI	Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România/Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum,* Berlin, 1863 sqq
CRAI	Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N. S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
FHDR	*Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind Istoria României*), Bucureşti
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
KözlCluj	Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum. Érem- és Régiségtárából, Cluj
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MuzNat	Muzeul Naţional, Bucureşti
NK	Numismatikai Közlöny, Budapesta
PamArch	Památki Archeologické, Praga
RégFuz	Régészeti Füzetek, Budapesta
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RIR	Revista Istorică Română, Bucureşti
RMI	Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti
RMM-MIA	Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SlovArch	Slovenská Archeológia, Nitra
SlovNum	Slovenská Numizmatika, Bratislava
SMMIM	Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară, Bucureşti
StComCâmpulung Muscel	Studii şi Comunicări, Câmpulung Muscel
StComPiteşti	Studii şi Comunicări, Piteşti
StComSibiu	Studii şi Comunicări, Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie, Sibiu
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 229

Lucrare executată la
TIPOGRAFIA **PRINTEURO** PLOIESTI
Str. Al. Vlahuță, 12; Tel. 044 - 145046

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
THRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
HISTORIA URBANA
STUDII ŞI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
BULETINUL SOCIETĂŢII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
- SERIA TEATRU - MUZICĂ - CINEMATOGRAFIE
- SERIA ARTĂ PLASTICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
- SÉRIE THÉÂTRE - MUSIQUE - CINÉMA
- SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sect. 5, P.O. Box 5-42, Bucureşti, România, RO-76117, Tel. 401-411 90 08, Tel./Fax 401-410 39 83, 401-410 34 48; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O.Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX 2000, P.O. Box 77-19, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38, Bucureşti 3 - România.

Les normes pour la rédaction des manuscrits et la liste des abréviations employés dans la revue ont été publiées dans le tome 46, 1995, n°s 3-4, p. 343-370.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119 Bucarest, Roumanie. Tel. 401-659 71 52, Fax 401-650 34 10.

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 279 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţii Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)**, 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia**, 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 49, nr. 2, Bucureşti, aprilie–iunie 1998, p. 129–230

Lei 12 000